

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Birželio sukilimas ir jo atmintis – pagrindinė šio „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ numerio tema. Reikšme prilygstantis Vasario 16-jai ir Kovo 11-jai, šis įvykis vis dar deramai neįvertintas ir neminimas valstybės lygiu. Kodėl bijome šio savo valstybingumo istorijos tarpsnio? Ar pajėgūs rasti jam tinkamus žodžius ir prasmes? Apginti Sukilimo atmintį – šiandien svarbus istorijos politikos uždavinys.

„Mūsų didžiųjų“ galerijoje atiduodama pagarba „didžiajam rezistentui“ Juozui Ambrazevičiui-Brazaičiui. Jam skirtas ambasadoriaus Vytauto Dambravos žodis, pasakytas 1999 metais „Į laisvę“ fondo studijų savaitėje Anykščiuose. Nuo „lietuvio sielą“ atskleidusio gimnazijos mokytojo iki autoritetingo valstybininko, prisiėmusio asmeninę atsakomybę lemtingu tautai ir valstybei momentu, – tokį J. Brazaičio portretą regime perskaite straipsnį. „Turime tapti tiesos rezistentais šiandien“, – ragina mus V. Dambrava, įprasmindamas šviesų šios iškilios asmenybės atminimą.

„Faktuose ir įžvalgose“ Juozas Žilys tęsia svarstymus apie Respublikos prezidento konstitucinio statuso įtvirtinimą. Šioje dalyje dėmesys skiriamas Sąjūdžio pozicijai – prezidento funkcijas pavesti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, pateikiama dokumentuota medžiaga apie Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinį statusą ir dėl jo kaitos vykusias diskusijas. Priminimas apie jas aktualus, ypač atsinaujinant diskusijoms apie politinės lyderystės vaidmenis nepriklausomos Lietuvos atkūrimo vyksme.

„Dokumentuose“ – Lietuvos centrinio valstybės archyvo medžiaga: lietuvių spaudos biuro Berne biuletenio informacija ir reti, taip pat kituose archyvuose ir Lituanistikos tyrimų centre Čikagoje išlikusių Birželio sukilimo nuotraukų vaizdai. Juose Sukilimo ir pirmųjų karo dienų nuotaikos. Skurdi kaimo trobelė su iškelta trispalve – bene ryškiausia savo simboline galia.

Skyriuje „Iš Romualdo Ozolo palikimo“ – straipsnis ir rankraštis, liudijantys aiškia R. Ozolo poziciją dėl Birželio sukilimo: „Nepriklausomybės kovų požiūriu 1941 m. birželio sukilimas – garbingas Lietuvos istorijos puslapis.“

„Mąstymuose“ – trys Vidmanto Valiušaičio 2011 metais parengti pokalbiai – su Kaziu Bobeliu, Juozu Kazicku ir Kęstučiu Skrupskeliu. Tai reikšmingi liudijimai apie Lietuvai lemtingus 1940–1941 metus ir jų tragizmą, ryžtą subrandinusį Tautos sukilimą, ryškiausių Sukilimo asmenybių portretai, įžvalgos apie Lietuvos laikinosios vyriausybės laikyseną ir naujųjų okupantų, ir žydų klausimu.

„Paminėjimuose“ – Sakalo Gorodeckio straipsnis apie Birželio sukilimą Vilniuje. Kronikine forma skaitytojui pristatomi žymiausi sukilėlių vadai ir svarbiausi kovų židiniai Vilniuje bei jo apylinkėse. Nepaisant majoro Vytauto Bulvičiaus ir jo bendražygių suėmimo Sukilimo išvakarėse, Vilniaus sukilėliai sugebėjo susiorganizuoti ir įvykdyti keletą sėkmingų operacijų, lėmusių miesto kontrolę iki vokiečių atėjimo.

„Pristatymuose“ – Birželio sukilimo 80-čiui autorių kolektyvo parengtas leidinys „Birželis kvietė į Kovą“ (sudarytojas Vidmantas Valiušaitis). Dviejuose tomuose – politikų ir tyrinėtojų įžvalgos bei vertinimai, autentiški Sukilimo dalyvių liudijimai, reikšmingi Lietuvos laikinosios vyriausybės dokumentai. Svarbi žinia apie planuojamą išleisti tomą anglų kalba.

Sutikime ir deramai paminėkime 1941 m. birželio sukilimo sukaktį.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

VYTAUTAS A. DAMBRAVA

NESIBAIGIANČI REZISTENCIJA: 25 METAI BE JUOZO BRAZAIČIO

Jaučiu pilietinę pareigą iškelti iš praeities Lietuvių fronto „didžiojo rezistentų“ gyvenimo knygą ir nupūsti nuo jos laiko dulkes: prisiminti šviesią amžinos atminties asmenybę – profesorių Juozą Ambrazevičių-Brazaitį ir per jį nulenkti galvą nesibaigiančiai Tėvynės rezistencijai. Jos istorijoje didį tėvynės gandą mini mūsų bočiai, po žaliu vasaros pievų kilimu ilsisi partizanai, o Sibiro taigose Viešpatį šlovina suledėjusios tremtinių ašaros.

Laikas iškelti mūsų rezistentų didžius darbus ir sudėtas gyvybės aukas. Noriu šaukti, turiu šaukti, nes Lietuva tyli. Rezistentų atminimas dar nėra įrašytas į mūsų tautos svarbiausių pareigų sąrašą. Liekame jiems skolingi.

Išskirtinis lietuviškosios rezistencijos autoritetas

Švento Luko evangelijoje aprašytas Jėzaus įžengimo Jeruzalėn epizodas: visas mokinių būrys džiaugsmingai ir skardžiai šlovino Dievą „už visus stebuklus, kuriuos jie buvo regėję“ (Lk 19, 37). Kai kurie fariziejai iš minios prašė Jėzų sudrausti savo mokinius. Jis jiems atsakė: „Sakau jums, jei šitie tylės – akmenys šauks!“ (Lk, 19, 40)

Mes – tylime. Neturime monografijos apie Brazaitį, nerengiame minėjimų, nestatome paminklų, nerašome straipsnių. Belieka šaukti man, kuris kadaise laiškuose bičiuliams save vadino „tyliuoju Fronto akmeniu“.

Iš tikro, jei ne mes, tai kas turėtų šaukti, prisiminus Juozo Brazaičio asmenybę?

Lietuva jam buvo kūnas ir kraujas, darbas ir kova, gyvenimo turinys ir prasmė. Brazaitis gyvenimu įrodė, kad „viename turtingos dvasios asmenyje, gyvenimui ir tėvynei pareikalavus, turiningai gali reikštis mokytojas ir mokslininkas, žurnalistas ir visuomenininkas, politikas ir valstybininkas“ (B. Brazdžionis). Vokiečiams privertus sustabdyti jo vadovaujamos vyriausybės veiklą, Brazaitis nepasitraukė iš kovos lauko, bet nuėjo į pagrindį kaip rezistencijos kovotojas ir vadas ir iš čia nepasitraukė iki paskutinio atodūsio, tuo patvirtindamas, kad „gyventi dėl tėvynės yra toks pats heroizmas, kaip ir mirti dėl jos“.

Brazaitis turėjo įgimtas rezistentų savybes. Rezistencinėje veikloje jis reiškėsi asmeniškai aukos dvasia ir intensyviu darbu. Šioje veikloje reikėjo ne impulsyvių sprendimų kaip partinėje politikoje, bet išminties, rimties, valingo ištvermingumo ir – drąsos.

Nors politikoje nėra vietos kuklumui, prof. Brazaitis savo gyvenimu įrodė, jog pirmutinė didingo žmogaus žymė yra jo kuklumas. Brazaičio didybė buvo jo tiesumas ir paprastumas. Aristokratiškumas reiškėsi per jo krikščioniškąjį humanizmą. Jis neieškojo populiarumo ir garbės, jo gyvenimas buvo nukreiptas į aukštesnę tikslą, ne save. Jis visa siekė įprasminti. Dėl šių savybių Brazaičio asmenybė lietuviškajai rezistencijai tapo išskirtiniu autoritetu.

„Du sollst!“

Brazaitis sakė: „Jei nori gyvenimą tvarkyti, turi atsistoti jo priešaky ir jam vadovauti pozityvinėmis idėjomis.“ Todėl viso veikimo pagrindu Brazaitis laikė idėjinį įsipareigojimą ir tų idėjų pritaikymą gyvenime. Jo siekis buvo visuomeninės ir politinės veiklos baruose vadovautis moralės principais, gerbti ir vertinti skirtingus nusistatymus. Jis tarnavo tiesai,

pažangai, visuomenės interesui, o gyvenimo ir visos veiklos tikslas buvo Nepriklausoma Lietuva ir nepriklausomas lietuvis.

Kova dėl Lietuvos reikalo galėjo būti prasminga tik principus keliant aukščiau už oportunistą, kovojant už tuos principus visuotinai, moralės dėsniams vadovaujant veiklos kryptį ir tarpusavio santykiams, kitiems keliant tokius pačius reikalavimus kaip ir sau.

Rezistencija yra moralinio imperatyvo rezultatas. Vokiečių filosofas Imanuelis Kantas išskėlė kategoriškąjį imperatyvą: „Du sollst!“ (tu privalai). Kiekviena rezistencija plaukia iš asmens dvasinio apsisprendimo, iš jo moralinių nusiteikimų. Rezistencijai nėra pajėgūs asmenys, kurie sau norma ir siekiu laiko biologinį išlikimą ar asmeninę materialinę gerovę, vadovaudamiesi prisitaikymo principu. Oportunistinės moralės žmonėms yra svetima bet kokia rezistencija, nes ją pakelia tik žmonės, savo veiksmus grindžiantys aukštesniais principais už biologinį išlikimą, saugumą ar patogumus. Tai idealistinės moralės žmonės.

Brazaitis yra herojiškos dvasios pavyzdys ne vien Lietuvių frontui, broliams partizanams, bet visai lietuvių tautai. Jis yra kelrodis mūsų meto veikėjams ir vadams bei ateities rezistencijai, kurios dvasia vieno žmogaus gyvenimu nesibaigia. Kaip nesibaigia ir gėrio kova prieš pikta. Darbo ir kovos formos keičiasi, turinys gi lieka tas pats.

Atskleidė lietuvių veidą nepriklausomoje Lietuvoje

Juozo Brazaičio asmenyje ryškūs trys jo gyvenimo etapai: pirmasis – nuo jo gimimo 1903 metais iki pirmosios sovietinės okupacijos; antrasis – aktyvios karinės ir politinės rezistencijos dešimtmetis Lietuvoje ir Vokietijoje; trečiasis – nuo jo išvykimo į Jungtines Amerikos Valstijas 1952 metais iki mirties, negailestingai išplėšusios jį iš mūsų tarpo 1974 metų lapkričio 28 dieną.

Pirmasis laikotarpis – lietuvių literatūros studijų Kauno universitete baigimas ir pedagoginis darbas: literatūros mokytojo Kauno „Aušros“ mergaičių gimnazijoje, vėliau kopimas profesūros laiptais Teologijos-filosofijos fakulteto Filosofijos skyriuje, pasiekiant extraordinarinio profesoriaus poziciją. Pedagoginį darbą lydėjo gausūs kūrybiniai raštai, plėtėsi visuomeninio darbo baras.

Kas jį išskyrė iš kitų literatūros mokytojų? Štai ką sako viena „Aušros“ gimnazijos moksleivė: „Ambrasevičius buvo vienintelis mokytojas, savo estetinė erudicija ir giliu dalyko supratimu bei intuicija atvėręs mums subtilią, gal net mistinę lietuvių sielą. Kaune gimusios ir augusios, tik per jį pažinome ir supratome tikrąją Lietuvą. Kiekvienu autoriumi ar kūrinio, kurį bebūtų nagrinėjęs, jis mus tiesiog užburdavo, savo magišku žodžiu išgaudamas subtiliausius niuansus, ir iš lietuvių literatūros kūrybos gelmių prieš mus iškilo tikrasis, savitas, amžinas krašto ir tautos veidas, kurio anksčiau net neįsivaizdavome. Jis, kaip joks kitas mokytojas, mumyse įdegino prisirišimą ir meilę savo šalies poezijai ir literatūrai. Tokio mokytojo neturėjome nei prieš jį, nei po jo.“

Taiklią išvadą daro istorikas Simas Sužiedėlis: „Brazaitis atskleidė lietuvių veidą nepriklausomoje Lietuvoje.“

Iš pat jaunystės jis turėjo gilų ideologinį apsisprendimą. Jis priklausė ateitininkams, vadovavo jų Sendraugių sąjungai. Tautininkų valdžios metu tai jau buvo aiškus rezistencijos ženklas, žinant, kad gimnazijos ateitininkų veikla buvo uždrausta.

Rezistencinis nerimas vedė jį į naujo dienraščio „XX amžius“ steigėjų ir pagrindinių bendradarbių gretas. Jaunieji krikščionys intelektualiai nepasitenkino periodikos rutina: jie norėjo duoti naujam dienraščiui turinį, duoti minčių ir idėjų skaitytojo mąstymui, pažadinti kritišką vertinimą. Savo vedamuosius pasirašinėjo lotynišku vardu *Servus* – tarnas. Publicistiniu žodžiu siekė tiesos, pažangos ir visuomeninės gerovės.

1936 metais jis kartu su kitais žurnale „Naujoji Romuva“ paskelbė deklaraciją „Į organizacijos valstybės kūrybą“, sukėlusią spaudoje aštrias diskusijas dėl valstybinės santvarkos ir

krašto valdymo principų. Deklaracijos turinys buvo kietas ir išpėjantis: „Nepaprastai rimtas pasaulio istorijos momentas žiūri mūsų tautai į akis. Rūstūs didelių kaimynų grūmojimai ir naujo visuotinio karo garsai šturpiu aidu atsimuša į mūsų kraštą, o dvasinis nihilizmas ir aštrėjanti ekonominė krizė vis didesnės įtakos daro mūsų gyvenimui ir gresia pakirsti jaunas mūsų nepriklausomybės šaknis.“ Deja, valstybinis gyvenimas riedėjo „ramybės“ ir „geros algos“ kryptimi, o ši deklaracija liko tikrai „balsas, šaukiantis tyruose“. Rezultatai greitai pasirodė. Anot Stasio Barzduko, „kai turėjome savo valstybę, ji atsisakė ginti savo laisvę, o išėjom už laisvę kovoti, kai patys buvome nelaisvi, neginkluoti ir nevadovaujami.“

Pažvelgus į Brazaičio darbų toli gražu nepilną bibliografiją, matyti suregistruoti net 225 darbai: knygos, studijos, kapitaliniai straipsniai. Pirmajame gyvenimo laikotarpyje jau buvo parašęs dešimtis išliekamosios vertės kūrinių.

Laikinosios vyriausybės priekyje

1940 metais, sovietams sudrebinus Lietuvos žemę ir ją okupavus, o po to brutalia jėga šalį inkorporavus į Sovietų Sąjungą, Juozas Brazaitis „įjungė“ stipresnę rezistencijos pavara. Padarius prielaidą, kad Stalino sėbravimas su Hitleriu negalės ilgai tęstis, ir Vokietijos karas su Rusija neišvengiamas, Lietuvos pagrindis susiorganizavo į vieningą Lietuvių aktyvistų frontą ir parengė tautą 1941 metų sukilimui. Tų metų birželio 22 d. nacių Vokietijai pajudėjus į Rytus prieš sovietinę Rusiją, Lietuvių aktyvistų fronto vadovaujama, Lietuva jau kitą dieną sukilo, sutelkusi net apie šimtą tūkstančių laisvei pasiryžusių karžygių ir pasauliui paskelbė atstatanti nepriklausomybę bei sudaranti vyriausybę. Prof. Brazaičiui teko švietimo ministro pareigos. Ministru pirmininku buvo numatytas pulk. Kazys Škirpa, gyvenęs Berlyne.

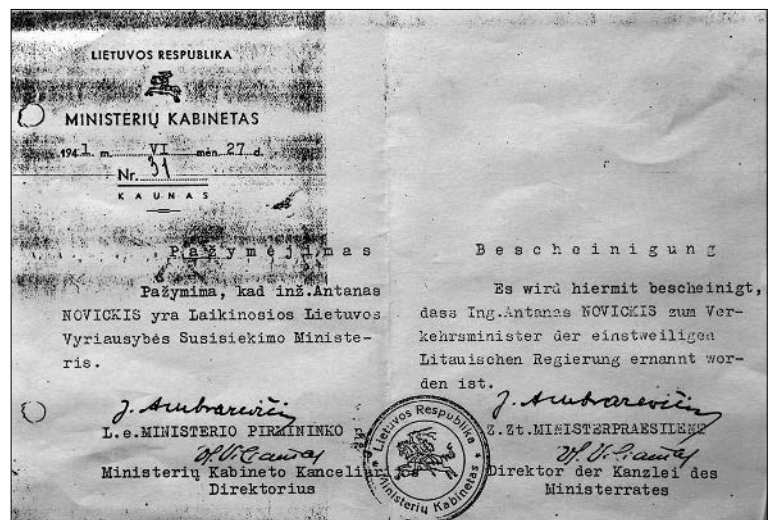
Naciams neleidus pulk. Škirpai grįžti iš Berlyno, o numatytam Vyriausybės pirmininko pavaduotojui Jonui Masiliūnui atsidūrus tremtinių į Sibirą riedančiame ešeline, kiti ministrai įtikinėjo Juozą Brazaitį laikinai prisiimti ministro pirmininko pareigas. Brazaitis atsikalbinėjo, pagaliau leidosi mobilizuojamas trumpam laikui, kol „Škirpa išlips iš tanko, pasiekusio Kauną“. Niekas tuo metu dar nežinojo, kad pulk. Škirpai gestapas Berlyne jau buvo uždėjęs namų areštą.

Brazaitis siūlė premjero pareigas Jonui Matulioniui, gen. Stasiui Raštikiui. Abu atsisakė, prašydami Brazaičio nesitraukti. Pramonės ministro prof. Adolfo Damušio žodžiais, „Brazaitis imponavo pajėgumu pozityvias jėgas kelti ir vykdyti“. Jo pastangomis buvo parengtas pareiškimas apie Lietuvos nepriklausomybės atstatymą, apie Laikinosios vyriausybės sudėtį, atsisaukimas į ūkininkus, darbininkus ir tarnautojus.

Laikinoji vyriausybė buvo sudaryta iš įvairių ideologijų ir politinių nusistatymų žmonių darbo ir kovos reikalui. Tai buvo koalicinė vyriausybė, tačiau ne partine prasme. Didžioji dalis partinių asmenų, dar nepaliestų kalėjimų ir deportacijų, jautėsi kaip pelės po šluota: rūpinosi fiziniu išlikimu, ne politine veikla.

1941 m. birželio 23 d. prasidėjus sukilimui ir sovietus išvijus iš Lietuvos, Brazaičio vadovaujama Laikinoji vyriausybė norėjo atvykstančius vokiečius pastatyti prieš įvykusį faktą: Lietuva yra nepriklausoma ir jos Vyriausybė jau atstačiusi tvarką įstaigose, įmonėse, viešajame gyvenime.

Atsiribodama nuo Sovietų Sąjungos, Laikinoji vyriausybė toli gražu nesiangažavo

Lietuvos laikinosios vyriausybės ministro pažymėjimas. Lituanistikos tyrimų centras

Vokietijos atžvilgiu. Ji tenkinosi aiškiu pasisakymu už Lietuvos nepriklausomybę ir pritarimu Vokietijos kovai prieš bolševizmą.

Vyriausybei teko panaikinti atskirus sovietmečio įstatymus, grąžinti Lietuvoje prieš okupaciją galiojusią teisę, leisti naujus potvarkius. Laikinoji vyriausybė pasirodė ir su savo specialiu socialiniu veidu. Ūkiniame gyvenime pabrėždama privačios nuosavybės principą, iš akių neišleido socialinės lygybės reikalo. Per žaibiškai trumpą laiką buvo grąžinta pramonės ir prekybos įmonių nuosavybė, sugrąžinti nacionalizuoti namai ir turtas. Švietimo srityje atstatyta dvylikos metų mokyklų programos sistema, atkurtas valstybinis vidurinių mokyklų tinklas, įsteigti aukštojo mokslo Teologijos, Filosofijos ir Miškininkystės fakultetai.

Prof. Vaclovas Biržiška, tikrai ne „katalikiškojo bloko“ žmogus, savo bendradarbiui bičiuliui Česlovui Grincevičiui komentavo: „Žiūrėk tu man, jūs, katalikai, čia pat, mūsų pašonėje, nepastebėtai užsiauginote žmogų, kokio šiais laikais labiausiai ir reikia: kultūringas politikas ir nepakeičiamas valstybininkas. Važinėdamas tik dviračiu, eidamas švietimo ministro pareigas, per penkias savaites padarė daugiau nei kitas per penkerius metus, važinėdamas limuzinu. Jis per tą laiką spėjo atstatyti bolševikų sujauktą švietimo darbą. O kur dar didesnis jo rūpestis, kaip ministro pirmininko!“

Ir žydų klausimo Brazaitis neapleido. Dėta daug pastangų jiems gelbėti. Kai pas Brazaitį atvyko siaubo apimta Kauno žydų delegacija, jis tuojau pasiuntė Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministrą generolą Raštikį pas vokiečių generolą fon Rogues pareikšti „nepasitenkinimo ir susirūpinimo šiuo reikalu“ ir vyriausybės vardu prašė sustabdyti Kaune bei provincijoje tebevykdomą baudžiamąją akciją prieš žydus. Prof. Damušis primena generolo von Rogues atsakymą: „Jūs nesate prie to pripratę, turėsite priprasti. Tai daro ne vokiečių kariuomenė, o Gestapo“. Po poros metų lietuviškoji pagrindžio spauda rašė: „Vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje masiškai naikina žydus, bet jos agentai skleidžia žinias, kad žydus šaudo ne vokiečiai, bet lietuviai.“ Tai skelbė „Naujoji Lietuva“ 1943 metų spalio penkioliktosios laidoje. Koks neteisingumas, kad gyvenimo pabaigoje Brazaitis buvo įtariamas žydų persekiojimu ir tas reikalas buvo tyrinėjamas net Jungtinių Amerikos Valstijų Atstovų Rūmuose. Kongreso Imigracijos, pilietybės ir tarptautinės teisės pakomisė, vadovaujama Joshua Eilberg, oficialiai informavo, jog kaltinimų jam nėra. Brazaičio veikla nebuvusi pronaciška ar nukreipta prieš žydus. Kokia likimo ironija: tas pareiškimas buvo padarytas tuojau po Brazaičio mirties!

Lietuvos laikinosios vyriausybės nariai, 1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečių vadovybei pareiškę protestą dėl veiklos uždraudimo. Lituanistikos tyrimų centras

Sukosi kaip medžiojama lapė

Žiūrint iš perspektyvos atrodo, kad premjeru numatytas pulk. Škirpa galbūt per greitai ir per daug pasitikėjo vokiečiais, todėl greitai jais ir nusivylė. Viena vertus, Škirpa ragino skubiai įsipilietinti visose valstybinio gyvenimo pozicijose ir derybomis nedaryti nuolaidų, kurias naciai išnaudotų naikindami sukilėlių kraujo auka atkurtą Lietuvos vyriausybės suverenumą; antra vertus, jis siūlė vengti konfliktų su vokiečiais ir laikytis su jais kiek galima švelnesnių santykių laikui laimėti, nors Vyriausybė ir būtų priversta eiti į toli siekiančius įsipareigojimus Reichui.

Brazaitis visus tuos patarimus filtravo, kartais Vyriausybės politiką aptardamas su žinomais politikais ir įtakingais visuomenės veikėjais. Jį supančių patarėjų ratą sudarė dr. Adolfas Damušis, dr. Antanas Maceina, dr. Zenonas Ivinskis, prof. Antanas Tumėnas, Julijonas Butėnas, pulk. dr. Juozas Vėbra, dr. Pranas Padalis-Padalskis, Levas Prapuolenis, Pilypas Žukauskas (Narutis) ir dar kiti.

Prieita prie išvados, kad pataikavimo politika Lietuvai nepriklausomybės neišsaugos. Brazaitis buvo stipri, savarankiška, kritiško tiesos žodžio nevengianti užgrūdinta asmenybė. Visur jis vadovavosi principingumu. Pats pulkininkas Škirpa turėjo pripažinti, kad šis rezistentas buvo tvirtos, greitos orientacijos ir politikoje – sumanus valstybininkas. Svarbiausius reikalus atsijodavo per savo ir gabių patarėjų išminties rėtį. Jis nenorėjo primesti savo valios – rūpėjo teisingas sprendimas.

Garsus advokatas prof. Antanas Tumėnas lėta tarsena, kiaurai pergaltu ir protingu žodžiu Brazaičiui patvirtino svarbiausią (rezistencijos) uždavinį: „Jokiomis aplinkybėmis nesitraukti iš valstybingumo kelio, kuriuo pradėta eiti, ir nesileisti į jokias Zivilverwaltung kombinacijas ir machinacijas.“

Prof. Tadas Petkevičius tvirtino, kad Brazaitis sukosi politikoje kaip medžiojama lapė ir sugebėjo niekuo neįsipareigoti naciams. Kiti to neišvengė.

Studentų tyrimų dienos Filadelfijoje. Iš kairės: VLIK'o vicepirmininkas teisininkas Jonas Arvydas Stiklorius, kalbininkas prof. Antanas Salys, pedagogas, literatūrologas prof. Juozas Brazaitis, radiotechnikos inžinierius prof. Alfonsas Jurskis, literatūros tyrinėtojas prof. Vincas Maciūnas. 1958 m. balandžio 27 d. Gerimanto Peniko nuotrauka. LCVA

Prof. Zenonas Ivinskis paliudijo, kad „turėdama vieningą visuomenės pritarimą ir naudodamasi plačiųjų masių entuziastingu palaikymu, naujoji šalies Vyriausybė galėjo greitai įsitvirtinti valdžioje, nežiūrint trukdymų, intrigų ir spaudimo iš naciškojo okupanto pusės“.

Vokiečiai bandė gražiuoju ir piktuoju priversti Laikinąją vyriausybę likviduoti ir ministrams tapti nacių režimo generaliniais tarėjais. Nevengta nė grasinimų. Tačiau Vyriausybė nesitraukė iš kelio.

Matydami, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė veikia ryžtingai ir, sprendžiant principinius klausimus, į kompromisus nesileidžia, vokiečiai bandė su gestapo pagalba suorganizuoti net atvirą sukilimą prieš vyriausybinius. Šaltas Brazaičio reagavimas padėjo išvengti kraujo praliejimo tarp pačių lietuvių.

Nacių spaudžiama, trukdoma ir terorizuojama Vyriausybė išsilaikė šešias savaites. Lemtingąją 1941 metų rugpjūčio 5 dieną Lietuvos laikinoji vyriausybė oficialiu titulu buvo priimta iškilmingoje audiencijoje į Kauną atvykusio vokiečių civilinės valdžios generalinio komisaro dr. von Renteln. Audiencijos tikslas buvo išsiaiškinti principinius klausimus. Prof. Brazaitis įteikė dr. von Renteln visų Laikinosios vyriausybės narių pasirašytą memorandumą apie teisinę Lietuvos būklę ir apie faktiškus politinius santykius pasibaigus bolševikų okupacijai, prašydamas jį perduoti Reicho vyriausybei Berlyne. Per audienciją generalinis komisaras pareiškė, kad Reichas laiko Laikinosios vyriausybės darbą esantį baigtą. Laikinosios vyriausybės vardu protestuodamas, Brazaitis ten pat replikavo, kad jos veikla sustabdoma prieš Vyriausybės ir lietuvių tautos valią.

Paskutiniojo posėdžio protokolą pasirašę Vyriausybės nariai nuvyko į Karo muziejaus sodelį, kur prie Nežinomo kareivio kapo, dalyvaujant daugeliui kauniečių, padėjo vainiką. Iškilmų nuotraukas naciai konfiskavo, o negatyvus sunaikino.

Po dešimties metų Brazaitis savo laiške Laikinosios vyriausybės nariams rašė: „Laikinosios vyriausybės sukilimo eiga bus gražus, kartoju, labai šviesus Lietuvos laisvės kovų istorijos lapas. Ir reikia, kad šitas lapas nebūtų užmirštas, kad jis būtų užrašytas teisingai ir su tokia meile (ne sau, bet kitiems kovotojams!), su kuria sukilimo dalyviai aukojosi tėvynei.“

Tą patį 1941 metų rugpjūtį Lietuvių aktyvistų frontas irgi nutarė pasitraukti iš viešosios veiklos, nes nacių provokuojamas vienos lietuvių grupės kurstymas prieš kitą pasidarė nebepakeliamas. Tada, rašo prof. Adolfas Damušis, „antinacistiniame pogrindyje susikūrė Lietuvių frontas, ir jo centrine figūra, tiesiog sąjūdžio siela, tapo Juozas Brazaitis. O vėliau, kai iš Tautos tarybos ir Vyriausiojo lietuvių komiteto susidarė Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, Juozas Brazaitis, kaip VLIK'o politinės komisijos pirmininkas, tapo lietuvių rezistencijos vienu iš centrinių jos minties bei linijos formuotojų.“

Okupacijų metai pareikalavo iš Juozo Brazaičio sunkiausiomis sąlygomis siekti išlaikyti Lietuvą gyvą, norinčią gyventi ir savarankiškai tvarkytis. Brazaičio politinė strategija nutiesė pagrindą naujam Lietuvos laisvinimo etapui.

Atkurti Vyriausybę tremtyje nebuvo lemta

Tolesnė Brazaičio pagrindinė veikla darėsi kaskart sunkesnė, tiesiog neįmanoma. Jis buvo gaudomas gestapo. Nors ir labai nenoromis, jis pagaliau buvo įtikintas palikti Lietuvą, kad tęstų tautinės rezistencijos darbą už jos ribų. Ten Laikinosios vyriausybės atgaivinimas būtų galėjęs geriausiai išspręsti Vyriausybės problemą tremtyje. Tokiam įsitikinimui pritarė ir žymieji Lietuvos teisininkai, įsikūrę tada Freiburge.

1945 metų liepos mėnesį Wuerzburgė prof. Brazaitis, kaip sukiliminės Vyriausybės įgaliotas premjeras ir švietimo ministras, suvažiavime siūlė, kad 1941 m. birželį sudarytoji Laikinoji vyriausybė būtų „notifikuota“, taigi oficialiai paskelbta ir jos darbas tęsiamas laisvame pasaulyje.

Gen. Raštikis atsiminimuose rašo, jog „Laikinosios vyriausybės pasirodymas laisvajame pasaulyje būtų buvęs labai naudingas Lietuvai ir tolesnei lietuvių kovai už savo tautos nepriklausomybės atstatymą.“ Tačiau Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas – partinių ir poros rezistencinių organizacijų koalicija – užsispyrusiai laikė save vienintele ir pačia aukščiausia institucija tautos teisėms ginti.

Padėtis darėsi komplikuota. Kelios partinės grupės ultimatyviai reikalavo atmesti Laikinosios vyriausybės pretenzijas vienu ar kitu būdu dalyvauti tolesnėje veikloje dėl Lietuvos valstybinio gyvenimo tvarkymo. Brazaitis padarė išvadą, jog „šitų reikalavimų fone VLIK'as Laikinosios vyriausybės tikrosios reikšmės negalėjo išryškinti ligi šiol, nerizikuodamas suskilti“.

Ieškota kompromisų. 1946 metais Berno konferencijoje VLIK'o delegatai kartu su Diplomatinijos ir Laikinosios vyriausybės atstovais sutarė steigti VLIK'o Vykdomąją tarybą. Vadovauti jai buvo patikėta Lietuvos premjerui Ernestui Galvanauskui, užsienio reikalai – ministrui Stasiui Lozoraičiui, politinės informacijos reikalai – Juozui Brazaičiui.

Vokietijoje atsikūrusio VLIK'o veikloje Brazaitis dalyvavo nuo pat pradžios, nuo 1945 iki 1951 metų, atstovaudamas Lietuvių frontui. 1946–1948 metais jis buvo VLIK'o Vykdomosios tarybos informacijos tarnybos vadovas, 1945–1951 metais – VLIK'o Vykdomosios tarybos užsienio reikalų tarnybos valdytojas.

Moralinius principus gynęs – eliminuotas šmeižtu

Eidamas politinės informacijos ir užsienio tarnybos vadovo pareigas, Juozas Brazaitis atliko milžinišką darbą: parengė du memorandumus Jungtinėms Tautoms dėl okupuotoje Lietuvoje vykdomo genocido, parengė spaudai ir išleido VLIK'o didįjį memorandumą su dešimčia priedų anglų ir prancūzų kalbomis Lietuvos nepriklausomybės reikalui, parengė spaudai ir anglų kalba išleido VLIK'o memorandumų rinkinį dėl Lietuvoje vykdomo genocido. Iš to laikotarpio stambesnių jo darbų minėtini: „In the Name of the Lithuanian People“ (Lietuvių tautos vardu, 1945), „Ein kleines Volk wird aufgeloescht“ (Maža tauta bus sunaikinta, 1948), „Appeal to the United Nations on Genocide“ (Kreipimasis į Jungtines Tautas dėl genocido, 1951), suredagavo „Living in Freedom“ (Gyvenant laisvėje, 1948), Daumanto „Partizanai už geležinės uždangos“, „Lietuvos vergijos dešimtmetis“. Iš viso – keturiasdešimt pirmosios svarbos darbų!

Nepaisant šių vertingų pastangų, VLIK'e intrigų politika nesiliovė. Pradėta apskritai kreivai žiūrėti į rezistencinį dalyvavimą laisvinimo veikloje (kovoti ir mirti – taip, aktyviai dalyvauti laisvinimo veiklos vadovaujančiose eilėse ir darbais pranašumą įrodyti – ne). Ne veltui sakoma, kad pavydas – turbūt didžiausia lietuvių nuodėmė.

VLIK'e Juozas Brazaitis plėšė už save ir už kitus. Iš pradžių – kol tremtiniais ir pačiam VLIK'ui grėsė pavojus – jis buvo naudingas. Pavojui praėjus ir tremtiniais pradėjus keltis į užjūrius, o VLIK'o ižde atsiradus amerikietiško dolerių, Brazaičio sąžiningumas ir intelektualinis pranašumas tapo tikra kliūtimi. Brazaičiui jau rengiantis išvykti į Jungtines Amerikos Valstijas, tarp VLIK'o narių buvo paskleista jį šmeižianti apkalta. Užgniaužus jo pageidautą reikalo ištyrimą ir nepaisant kai kurių politinių grupių dėl to pareikštų protestų, priimtas nutarimas Juozo Brazaičio į Vykdomąją tarybą nebekviesti.

Sąmokslininkų kėslų nepatikrinęs, VLIK'o pirmininkas Mykolas Krupavičius laiške Brazaičiui rašęs, esą VLIK'e Brazaitis buvęs „apstatytas klaustukais“. Išvada: „Geriau iš asmens nedaryti principo.“ Tai priminė žinomą vyriausiojo kunigo Kajafo ištarmę: „Geriau, kad vienas žmogus mirtų už tautą“ (Jn 11, 49), t. y. geriau paaukoti vieną asmenį bendram labui. Atsakydamas Krupavičiui, Brazaitis rašė: „Jūs kalbat apie VLIK'ą, laisvinantį Lietuvą. Man jis yra stipriai nuklydęs nuo tokio kelio ir pasukęs linkme, kurioje jis aukštesnėmis vertybėmis laiko priemones, ne tikslus; kurioje jis prasilenkia su teisingumu ir garbingumu

nelygstančiomis vertybėmis... Pasisakyti kitus „prieš“ įgalino ne Brazaičio išmetimo faktas, bet išmetimo būdas ir motyvas... Nusilenkta nemoraliam metodui ne vieno, antro asmens, bet visos institucijos... Negaliu nepripažinti respekto savo draugam daugiau nei sau pačiam, kad jie galėjo atsistoti aiškiai moralinio principo sargyboje. Tikiu betgi, kad ir jie gal būtų „paaukoję“ Brazaitį, jei tai būtų reikalauta „politiniais“, Lietuvai naudos motyvais, o ne šmeižtu, kuriam mano draugai nepanoro nusilenkti, neidami Piloto keliu.“ (Pabraukimai laiško autoriaus – V. A. D.)

Studentų tyrimų dienos Filadelfijoje. Lietuvių delegacija aikštėje priešais Nepriklausomybės salės pastatą. Centre – Juozas Brazaitis. 1958 m. balandžio 27 d. Gerimanto Peniko nuotrauka. LCVA

Brazaitis pasisakė ir dėl VLIK'o organizacijos: „Organizacija tėra priemonė tam tikram tikslui siekti. Ji tiek vertinga, kiek ji tam tikslui tarnauja. Jeigu ji neveda prie tikslo, ji nėra jokia vertybė.“

Lietuvių frontas priėjo prie išvados, kad Brazaičio išskyrimas buvo drauge krašto rezistencijos išskyrimas ir diskriminavimas. Po išsamių diskusijų bičiulis dr. Antanas Maceina Lietuvių fronto vardu oficialiai pareiškė, kad Lietuvių frontas iš VLIK'o pasitraukia. Tai buvo 1952 metai.

Taip baigėsi antrasis labai darbingas (ir garbingas!), bet daug kartėlio atnešęs mūsų didžiojo rezistentų gyvenimo tarpsnis, paženklintas „klaustukų“ ir „bemolių“...

„Gražinkime moralę į politiką“

Po išvykimo į Jungtines Amerikos Valstijas prasidėjo trečiasis rezistencinės veiklos laikotarpis, tęsėsis ligi jo gyvenimo pabaigos. Laikas vis aiškiau išryškino tiesą, kad partinių grupių nusistatymas neleisti Vakarų pasaulyje pratęsti Laikinosios vyriausybės darbo buvo didelė klaida. Pasitvirtino ir tai, kad VLIK'as vis labiau tolo nuo laisvinimo misijos rezistencijos prasme. Ne kartą kilo klausimas, ar vertėjo apskritai Lietuvių frontui grįžti į organizaciją, po vienuolikos metų VLIK'o vadovybei pripažinus, jog insinuacijos prieš Brazaitį buvusios netikros, todėl neobjektyvios. Tai buvo neva atsiprašymas. Ir vėliau Lietuvių frontas VLIK'e problemų neišvengė, o prieš VLIK'o pirmininką galų gale pasisakė

net Krikščionių demokratų partija, kuri anksčiau ji buvo rėmusi, o paskiau kategoriškai atsisakiusi kelti kandidatų į pirmininkus. VLIK'as, sudarytas iš kokios penkiolikos partijų, ilgainiui tapo kritikos, kartais gal net kreivos šypsenos objektu. Išeivija daugelio tų smulkiųjų partijų nė pavadinimų nežinojo ir jai tai nerūpėjo. Partinio gyvenimo mintis išeivijoje apskritai neprigijo.

Lygiagrečiai kilo kiti veiksniai: be Amerikos lietuvių tarybos ir Lietuvos vyčių, veikė Lietuvių fronto bičiuliai, Lietuvos laisvės komitetas, Baltų laisvės lyga, Santara–Šviesa, susikūrė Pasaulio lietuvių bendruomenė. Taigi veiksmų netrūko, solistų užteko, tačiau išeivija politinio choro nesukūrė. Daugeliui atrodė, kad Lietuvių frontas būtų galėjęs vienas geriau apjungti jėgas laiko uždaviniams atlikti, negu mažne betikslis partijų likučių vegetavimas VLIK'e.

Ne veltui Brazaitis skundėsi: „Vakarai Lietuvos kančią mato, bet mes nepajėgiame į pasaulio viešumą iškelti rezistencijos dvasios bei pasipriešinimo veiksmų, kurių lietuvių tauta tiek daug parodė.“

Atvykęs Amerikon, jis tapo Brooklyne leidžiamo laikraščio „Darbininkas“ redaktoriumi ir juo liko iki mirties. Tenka tik apgailestauti, kad išeivija, ypač frontininkai, nesudarė jam sąlygų tęsti rezistencinį valstybininko darbą. Jis rašė vedamuosius ir politines apžvalgas, tuo metu iškėlusias „Darbininką“ į išeivijoje leidžiamos spaudos aukštumas. 1953–1959 metų laikotarpiu jis redagavo dar ir žurnalą „Į laisvę“. Jo straipsniai spindėjo rezistencine dvasia. Rašydavo ramiai ir santūriai, remdamasis konkrečiais faktais, svarbiai juos analizuodamas ir vesdamas logiškas, taiklias išvadas. Nevengė žvelgti ten, kur matė grubų prasilenkimą su tiesa, kur buvo laužomi moraliniai principai, kur apgaulė dengėsi nekaltu veidu. Brazaitis ragino: „Gražinkime moralę į politiką.“ Tuo laikotarpiu dešimtį metų vadovavo Jungtinių Amerikos Valstijų ir Kanados Lietuvių fronto bičiuliams. 1958–1964 metais Juozas Brazaitis buvo Lietuvių fronto bičiulių Vyriausiosios tarybos pirmininkas.

1953 metais žurnale „Į laisvę“ Brazaitis rašė: „Krašto rezistencijos šviesių vyrų pavyzdžiai man, kaip ir daugeliui tremtyje, stovi prieš akis nuolatos; jie gaivina pasiryžimą visas jėgas skirti už tėvynės laisvę, palaiko tvirtą tikėjimą, kad kruvinais keliais, didelėmis aukomis, lėtu žingsniu, bet toji laisvė visom tautom artėja, kaip nesulaikomas saulės patekėjimas.“

Štai kas palaikė ir gaivino šį tvirtą, stovišką vyrą, bet drauge trapų ir užsisklendusį savyje, o, rodos, apglėbusį visą tautą, kad išneštų ją iš sutemų į saulės patekėjimą. Ir jis teisingai pranašavo: „Tauta išsilauks, pakels visas okupacijos kančias. Daugiausia vilčių gali būti, jei pati rusų imperija būtų sukręsta, suskaldyta.“

Kalbėdamas apie reikalą likti ištikimiems rezistencijos siekiams, jis rašė: „Tebegyvename nepaprastą metą, kuris reikalauja rūpintis ne kaip vienur ar kitur valdžią paimti, bet ar tas bei kitas žygis bus naudingas lietuviškam reikalui, ar prisidės prie palengvinimo, klastos dešifravimo, ar prisidės prie lietuvių jėgos sustiprinimo... Kovoti už teisės atstatymą ir sykiu toleruoti jos laužymą tarp savęs yra prieštaravimas savo siekiams.“

Išeivijoje jis niekada nepamiršo brolių partizanų. Brazaitis priminė, kad „partizanai tik vienu iš uždavinių laikė tiesioginę kovą su okupantu. Kitas uždavinys buvo sukelti tarp partizanų rinktinius dvasios žmones, kurie ugdytų tam tikras dorybes, kad virstume šviesiu pavyzdžiu kitiems lietuviams.“

Išeivijos metais Jungtinėse Amerikos Valstijose jo spausdintų raštų bibliografijoje randame net 125 stambius darbus. Būtina suminėti jungtinėmis jėgomis paruoštą darbą „Į pilnutinę demokratiją“, jo kapitalinį veikalą „Vienų vieni“ (dvidešimt penkerių metų rezistencijos apžvalga), suredaguotą pirmąjį „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ tomą, išleistas knygas apie rezistentus Antaną Maceiną, Praną Padalį, Juozą Eretą, daugelį kitų darbų.

Iš „gyvenimo paraštės“ perspektyvos

Septintojo dešimtmečio pradžioje Brazaitis pradėjo kalbėti apie pasitraukimą iš viešojo gyvenimo. „Esu gyvenimo paraštėje“, – rašė laiške Juozui Kojeliui, eilę metų po jo redagavusiam „Į laisvę“ ir iš Brazaičio susilaukusiam geriausio redaktoriaus įvertinimo.

Nors sakėsi esąs gyvenimo paraštėje, tačiau negalėjo nesirūpinti tuo, kuo visi gyvenome: „Iš principo, manau, kad reikia eiti su visais, kas tik gerą darbą dirba, – tęsė Brazaitis. – O labai norėtume bendradarbiavimo – padoraus, lojalaus – ir su tautininkais, ir su krikščionimis demokratams, ir su liaudininkais.“ Turėjo šiltų žodžių ir socialdemokratams. „Man taip jau beviltiškos kalbos apie vienybę, kad tenorėjau dirbti tik konkretų darbą, nors ir partizaniškai“, – guodėsi Kojeliui mūsų didysis rezistentas.

Į amžiaus pabaigą ir iš stoischo Brazaičio prasiveržia melancholija, blyksteli ir nusivylimo kibirkščiai: „Išėjimai ir jos veiksniams reikia dar tiek daug atlikti, o jie klaidžioja pragmatizme, kuris nuvertina visas vertybes ir į jas leidžia žiūrėti su ironija, nors jie pajėgūs atskirti tiesą nuo tiesos, kurios padažu aptraukta gryniausią klaidą... Visur ir visais laikais pažangesnioji iniciatyva susilaukia pasipriešinimo. Tai yra natūrali kova tarp pažangos ir konservatyvumo. Lietuviškoje dirvoje tai galėtų atrodyti nenatūralu tik dėl to, kad pasipriešinimas reikšėsi iš tų, iš kurių kaip tik lauktum paramos. Bet ir tą reiškinį reikia priimti ramiai, kaip ženklą, kad nepriklausoma Lietuva ėjo dvejopa kryptim: augino žmones su sparnais, augino žmones ir su pančiais.“

VLIK'o delegacija po vizito pas popiežių Pijų XII. Iš kairės: Vaclovas Sidzikauskas, prelatas Mykolas Krupavičius, Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. 1950 m. birželio 15 d. Autorius nežinomas. LCVA

Brazaitį neramino ir negatyvi laiko bei pačios išeivijos įtaka net Lietuvių frontui. Todėl jis žavėjosi Los Angeles Lietuvių fronto bičiulių konkrečia politine veikla. Iš ten plaukė iniciatyva ir Rezoliucijoms remti komiteto akcija (JAV Kongrese), ten kasmet buvo rengiami politinių studijų savaitgaliai. Vienas Brazaičio apsilankymų Los Angeles 1962 metais Vasario 16-osios proga nuskaidrino iškilaus rezistento dvasią. Laiške bičiuliui Juozui Kojeliui jis pasakė: „Buvimą pas jus prisimenu kaip vieną iš negausių prošvaisčių savo gyvenime – tiek energijos, geros valios, tikėjimo, nors trukdančių netrūksta visur... Nuo buvimo Los Angeles mano mintys dažnai grįžta pas jus.“

Kitame laiške jis nuogaštuoja: „Mane jaudina ženklai, kad tarp bičiulių ima dingti rezistencinė, taigi ir konspiracinė, dvasia, o be konspiracijos neįmanoma jokia rezistencija prieš tokį priešą, kurį turi Lietuva.“

Būta ir daugiau karčių prasitarimų, kad Lietuvių fronto bičiulių rezistencinis entuziazmas blėsta, kad jų tarpe esama nesutarimų, o rezistenciniam darbui reikalingas kiekvienas bičiulis.

Matydamas organizacinių vienetų silpnėjimą, jis rašė: „Neįmanoma patikrinti, ar kolektyvinė veiksmų, ar individuali iniciatyva yra daugiau nuveikusi Lietuvos laisvinimo ir lietuvių išlaikymo darbe. Tačiau ta organizacija yra Lietuvai daugiau nusipelnusi, kuri davė ar duoda daugiau žmonių, atliekančių visuomeninius uždavinius individualiai.“

Kalbėdamas apie imigraciją, jis teigė: jei pirmame tarpsnyje suklesti kūrybinis veiklumas, paskui ateina kūrybinis nusilpimas, dar vėliau – visuotinis apsimimas, sykiu su nesidomėjimu ir apatija visuomeniniams reikalams. Pagaliau priartėja tautinė ir kūrybinė mirtis... Jis ragino Fronto bičiulius saugotis palūžimo bet koku pavidalu.

Brazaitis Lietuvos ir lietuvių tragediją laikė giliai savo širdy, todėl dirbo savęs neatausodamas ir nesizvalgydamas, ar kiti nors kiek dalijasi darbo našta. Širdies smūgis 1969 metais buvo jam ženklas, kad vienam žmogui atidirbti už daugelį yra neįmanoma.

Ir likusiame gyvenimo penkmetyje jis neatsisakė rezistencinio plunksnos darbo. Asmeniniame gyvenime jau buvo pastebimas visą save tėvynei atidavusios vienišos asmenybės tragizmas: „Aš buvau jau naikinamos Lietuvos vaikas, ir mano rolė tebuvo kamščio rolė – užkimšti skylės, kurios atsirado sunaikinus kvalifikuotus žmones. Kamščio rolė net tokiose srityse, kurios man buvo svetimos, kurių nekenčiau, kurios mane patį sunaikino...“

Ir kitur – vėl: „Aš pats esu paaukotas politikai. Bet jos įtakoj trokštu, kad politikai būtų aukojama kuo mažiau žmonių, imamų iš kūrybinių dirvonų. Politikos rūpesčiai yra praeinamo pobūdžio, nors jie neišvengiami ir neišvengiamos aukos dienos reikalui. Bet šaukiu ir šauksiu, kad amžinybės kalviai nebūtų iškeičiami į sekundžių kalvius.“

Galiausiai dar vienas jautrus meilės, ilgesio ir maldos žodis: „Turiu vienintelį troškimą, kad mano duktė Marija išsilaikytų lietuvaite.“

1974 m. lapkričio 28 d., daugelį mėnesių širdies ligos iškankintas, didysis rezistentas užmerkė akis svetimoje žemėje, kad artėjančiam prie Viešpaties sosto tikrąjį atpildą suteiktų Kristus, nes Jame jis stengėsi atnaujinti Lietuvą ir visados išliko tikrasis Jo džentelmenas. Duok Dieve, kad to herojiško Sūduvos sūnaus kūnas greičiau rastų amžiną poilsį savo tėvynėje, kuriai jis dirbo, gyveno ir save paaukojo.

Lieka daug neatlikto darbo

Užvertus šią nepaprastai turtingą didžiojo rezistentų gyvenimo knygą, belieka padaryti išvadas ir mesti žvilgsnį į save, kurie rezistencijos estafetėje esame perėmę jos lazdelę ir patys esame tolesnio bėgimo atkarpoje, kad perduotume tą dvasią ateities kartoms.

Kodėl lietuviai, kelias dešimtis tūkstančių jaunimo pakėlę sukilti prieš bolševizmą, griežtai atsisakė stoti į SS batalioną? Atsakymas: Laikiniosios vyriausybės meto lietuviai žinojo laisvės vertę ir nesutiko ją slopinti kitiems.

Brazaitis per daug buvo suaugęs su savo tauta, kad jos nelaimės valandomis būtų galėjęs stovėti nuošaliai. Pažįstant asmenybę, perėjimas iš kultūrinės veiklos į rezistencinę jam buvo natūralus ir jis tai priėmė ne kaip auką, bet kaip savaime suprantamą pareigą.

Juozas Brazaitis buvo vienas iš pačių pagrindinių lietuvių rezistencinės taktikos kūrėjų ir strategų. Jo linijos dėka lietuvių rezistencinis pagrindis nesprogdino tiltų, nevertė nuo bėgių traukinių nei vykdė kitų užpuolimų, kurie provokuotų okupanto kerštą. „Lietuvių rezistencija, – pasak Adolfo Damušio, – siekė brandinti tautą tautinės savivarbos ir savarankiškumo troškulių, laisvės meile. Ji skyrė savo jėgas nepriklausomybės atstatymui, o ne prieš apgaulingiems manevrams paremti. Ji teikė pagalbą persekiojamiems ir skatino tautą išmintinga laikysena išgyventi supančius pavojus su kiek galima mažesniais nuostoliais. Tačiau, antra vertus, nuo okupanto smurto ir veiksmų, nukreiptų prieš lietuvių tautos interesus, gynėsi ryžtingai.“

Mums lieka daug neatlikto darbo Juozo Brazaičio asmenybei įamžinti. Pirmajame dešimtmetyje po jo mirties pasirodė šeši tomai Brazaičio raštų – toli gražu ne visi. Neįtikėtina, bet mes dar lig šiol nesulaukiame jo monografijos, o sukiliminės Vyriausybės iškėlimo data – birželio 23-ioji – dar nėra įvesta į valstybinių švenčių sąrašą, nėra oficialiai minima.

Ar reikia rezistencinės dvasios dabar?

Ar reikalinga rezistencinė dvasia tėvynėje, kuri jau išsikovojo laisvę ir atkūrė demokratiją? Aš manau, kad reikalinga. Dar daugiau – ji yra būtina.

Airių kovotojas Curran pasakė, jog laisvės kaina yra amžinas budėjimas. Tasai budėjimas ir yra mūsų dienų rezistencija. Melo ideologija, melo filosofija, melo politika – tai pamatai, į kuriuos rėmėsi sovietų imperija. Melas ir prievarta valdė milijonus žmonių keliasdešimt metų. Ar šiandien tai jau tik praeitis, ar tai nėra palietę kai kurių dabarties politikų, verslininkų, žurnalistų ir net kultūrininkų širdis ir protus? Komunizmas žlugo, bet ar žlugo jo pamatas – melas? Ar ne dėl pasilikusios melo dvasios tebesitęsia, gal net stiprėja ir mūsų visų krikščioniškų, tautinių vertybių iškrypimas?

Prof. Antano Maceinos nubrėžtas nesibaigiančios rezistencijos (o kartu – ir mūsų veiklos) uždavinys ir būtų – rezistencija prieš melo dvasią: „Į melą istorijoje turėtume atsakyti giliu jos pažinimu. Į melą kultūroje atsakyti tikru jos atskleidimu. Į asmenų dergimą atsakyti jų darbų nušvietimu. Į religijos žeminimą atsakyti jos vertės iškėlimu.“

Šiandien turime tapti tiesos rezistentais. Tai nepaliaujama mūsų misija: palaikyti gyvą tiesą žmonių atmintyje. Kad ją galėtume vykdyti, turime patys kovoti su savo pačių intelektualiniu nerangumu. Mąstantis žmogus nyksta šių dienų aplinkoje. Reikalingas blavus frontas prieš moralinį pakrikimą, neatsakingumą, politinę ir ideologinę trumparegystę, už žmogaus vertės pripažinimą, tarpusavio solidarumą ir artimo meilę. Turime susimąstyti: ar negrimztame į Vakaruose išplitusį ramybės geismą, kuris veda į oportunizmą ir kapituliaciją? Ar nesame dvilypiai: principus deklaruojame, o mūsų darbus smelkia oportunizmas? Toks dvilypumas būtų vidinio dvasios suskilimo ženklas, stumiantis asmenį, o drauge ir visą visuomenę visuotinės dezintegracijos, suirimo, tariamos „ramybės“ link. Deja, ne gyvybės, o pavargimo ramybės. Popiežius Pijus XII tai vadino „teisiųjų pavargimu“.

„Nauji laikai neateis, – sakė Janis Rainis, – nauji laikai turi būti atvesti.“ Tai mūsų uždavinys.

Spausdinama iš knygos „Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio. Laiškai, dokumentai, liudijimai“. Sud. Vidmantas Valiušaitis. Kaunas, „Į Laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2000.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS**JUOZAS ŽILYS****PREZIDENTO KONSTITUCINIO
INSTITUTO ATKŪRIMAS: IDĖJŲ RAIDAI
IR SPRENDIMAI. II**

Tęsiant svarstymus, kaip brendo Respublikos prezidento konstitucinio statuso apibrėžimai, reikėtų atsisigręžti į 1990–1992 metus, į tą laikotarpį, kai galiojo Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, t. y. atkurtos Nepriklausomos valstybės laikinoji Konstitucija (toliau – ir LPĮ).

Galiojant LPĮ buvo rengiama nauja Lietuvos Respublikos konstitucija, vyko intensyvi politinė kova dėl būsimosios konstitucijos turinio. Visapusiškai diskutuota dėl prezidentinės demokratijos sąvokos ir, suprantama, dėl valdžios konstitucinės sąrangos – dėl valstybės vadovo instituto sąveikos su parlamentu, vyriausybe, kitomis institucijomis. Tradicinių prezidentinių funkcijų atšvaitai, t. y. tie įgaliojimai, kurie lyginamojoje konstitucinėje teisėje priskiriami parlamentinių ar prezidentinių respublikų vadovams, buvo regimi ir laikinojoje Konstitucijoje.

Sąjūdis: laikinojoje Konstitucijoje prezidento funkcijas pavesti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui

Ši Sąjūdžio politinė nuostata buvo suformuluota dviejuose dokumentuose: Sąjūdžio rinkimų platformos projekte¹ ir Sąjūdžio rinkiminėje programoje², kuria Sąjūdžio remiami kandidatai į deputatus vadovavosi eidami į Aukščiausiosios Tarybos rinkimus.

Toks apibrėžimas radosi neatsitiktinai – taip buvo reaguojama į 1989 m. rudenį ir 1990 m. pradžioje kilusias iniciatyvas atgaivinti prezidentinę valdžią, į naujas idėjas visuotinių rinkimų būdu rinkti Aukščiausiosios Tarybos pirmininką ir tituluoti šį pareigūną prezidentu³. Sąjūdis ne kartą viešai akcentavo, jog „prezidentinį reikalą“ reikės spręsti tik po to, kai bus atkurta Nepriklausomybė, parengta ir priimta nuolatinė konstitucija, kuri ir išreikš lietuvių tautos politinius ir socialinius lūkesčius. Beje, kalbant apie šią Sąjūdžio tada deklaruotą programinę nuostatą taip ir liko neaišku, ar buvo svarstoma perleisti Prezidiumui tik keletą prezidentinių funkcijų, ar orientuotasi į tokių galių pilnatvę, t. y. į įgaliojimų maksimumą. Atsižvelgus į tai, kaip šis klausimas buvo sprendžiamas LPĮ, yra prielaidų teigti, kad orientuotasi į pirmąjį variantą.

Laikinojoje Konstitucijoje buvo suformuluota apibendrinanti nuostata dėl Prezidiumo konstitucinio statuso: „Prezidiumas yra atskaitingas Aukščiausiajai Tarybai organas, užtikrinantis Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimą ir atliekantis kitus įgaliojimus Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo ir kitų įstatymų numatytose ribose.“ Pagal pirmąją LPĮ 84 straipsnio redakciją į Prezidiumą pagal pareigas įėjo Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, jo pavaduotojai ir Aukščiausiosios Tarybos sekretorius, taip pat nuolatinės komisijos pirmininkai. Taigi pirmąjį Prezidiumą sudarė pirmininkas Vytautas Landsbergis, jo pavaduotojai Bronislovas Juozas Kuzmickas, Kazimieras Motieka, Česlovas Vytautas Stankevičius, Tarybos sekretorius Liudvikas Sabutis ir jau veikiančios Mandatų ir etikos komisijos pirmininkas Aloyzas Sakalas. 1990 m. kovo 17 d. Aukščiausiajai Tarybai

¹ Atgimimas, 1990 m. sausio 26 d. – vasario 2 d.

² Atgimimas, 1990 m. vasario 2–9 d.

³ Žr. Žilys J. Prezidento konstitucinio instituto atkūrimas: idėjų raida ir sprendimai. I // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2021, Nr. 1 (35).

išrinkus nuolatinį komisijų pirmininkus, visi jie pagal konstitucines nuostatas tapo Prezidiumo nariais.

Pirmasis Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Iš kairės: Kazimieras Motieka, Bronislovas Kuzmickas, Vytautas Landsbergis, Aloyzas Sakalas, Liudvikas Sabutis. 1991 m. kovas. Pauliaus Lileikio nuotrauka. LCVA

Netrukus, t. y. kovo 29 d., buvo priimtas LPĮ pakeitimo įstatymas, kuriuo buvo pakeista Prezidiumo formavimo tvarka¹. Tada nustatyta, kad Prezidiumas sudaromas iš vienuolikos asmenų. Nariais buvo paliekami prieš tai minėti penki Aukščiausiosios Tarybos pareigūnai, o kiti buvo išrinkti Tarybos posėdyje. Prezidiumo nariais tapo Egidijus Bičkauskas, Romas Gudaitis, Mečys Laurinkus, Eugenijus Petrovas, A. Sakalas ir Gediminas Vagnorius². Prezidiumui vadovavo Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, o jam nesant – pirmininko pavaduotojas.

Siekiant atskleisti daugialypį Prezidiumo vaidmenį kuriamoje parlamentinėje demokratijoje, pravartu išsamiau įvertinti Prezidiumo kompetencijas ir veiksmus valstybės veiklos baruose.

Išskirtinis Prezidiumo vaidmuo užtikrinant parlamento nepertraukiamą funkcionavimą ir darbo organizavimą. LPĮ buvo nustatyta, kad Prezidiumas šaukia naujojo šaukimo Aukščiausiosios Tarybos pirmąją sesiją ne vėliau kaip per du mėnesius po rinkimų, organizuoja Tarybos sesijų rengimą, koordinuoja nuolatinį komisijų veiklą, prireikus padeda deputatams vykdyti jų įgaliojimus. Visos šios Prezidiumo funkcijos detalčiau nurodytos Aukščiausiosios Tarybos reglamente (toliau – ir Reglamentas).

*Svarbus Prezidiumo vaidmuo organizuojant teisėkūros procesą parlamente*³. Reglamente buvo numatytos šios Prezidiumo funkcijos: svarstyti Aukščiausiosios Tarybos sekretoriaus parengtus sesijos darbų programos ir savaitės posėdžių darbotvarkės projektus ir teikti juos parlamentui; Aukščiausiosios Tarybos pirmininko prašymu padėti vykdyti bendrąjį vadovavimą rengiant klausimus, kuriuos svarsto parlamentas; analizuoti Aukščiausiosios Taryboje gautus įstatymų projektus ir teikti siūlymus dėl tolesnės jų eigos; pavesti nuolatinėms komisijoms preliminarai išnagrinėti projektus arba pasiūlyti vyriausybei parengti išvadas; prireikus sudaryti specialiąsias darbo grupes iš deputatų, valstybės institucijų atstovų, ekspertų ir mokslininkų, teisės akto projektą perduoti kompetentingoms visuomeninėms organizacijoms, kad jos pareikštų savo nuomonę.

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (toliau – Žinios), 1990, nr. 11-333.

² Žinios, 1990, nr. 11-338.

³ Žr. Žilys J. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas teisėkūros procese 1990–1992 metais // Jurisprudencija. Mokslo darbai, 2004, t. 51 (42), p. 32–44.

Prezidiumo įstatymų leidybos iniciatyvos teisė. Apibūdinant šią prerogatyvą pažymėtina, kad Prezidiumas nuolatos teikdavo Aukščiausiajai Tarybai svarstyti įvairių aktų, politinio pobūdžio dokumentų projektus, tačiau formaliai visa tai nebuvo apibūdinama kaip įstatymų leidybos iniciatyvos teisės raiška. Štai 1991 m. rugpjūčio 30 d. Prezidiumas pasiūlė Aukščiausiajai Tarybai pakoreguoti įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės herbo“ dalį, kurioje aprašytas Vyčio atvaizdas herbe¹.

Prezidiumas vykde „kitokius Aukščiausiosios Tarybos pavedimus“. Ši konstitucinė frazė, savaime suprantama, gerokai išplėtė Prezidiumo veiklos ribas, o Aukščiausioji Taryba reguliariai pavesdavo Prezidiumui parengti ir priimti atitinkamus teisės dokumentus. Antai 1991 m. sausio 15 d. Aukščiausioji Taryba įsteigė Lietuvos Respublikos gynybos fondą, o Prezidiumui pavedė parengti Fondo nuostatus². Prezidiumas, vykdydamas šią direktyvą, tą pačią dieną sudarė Gynybos fondo komisiją ir nustatė tvarką, pagal kurią turėjo būti vadovaujamas naudojant Fondo lėšas³. Vėliau, t. y. sausio 21 d., Prezidiumas patvirtino Lietuvos Respublikos nepriklausomybės gynimo fondo nuostatus⁴.

Valstybinės komisijos Rytų Lietuvos problemoms išnagrinėti nariai Juozas Olekas, Halina Kobeckaitė, Romualdas Ozolas (pirmininkas) Šalčininkuose. Kalba Šalčininkų rajono tarybos pirmininkas Česlavas Visockis. 1990. V. Lukjanovo nuotrauka. LCVA

Paminėtinas ir kitas epizodas. 1990 m. birželio 20 d. Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl Vilniaus rajono savivaldybės Tarybos 1990 m. gegužės 24 d. priimtų dokumentų“⁵ ir pavedė Prezidiumui sudaryti valstybinę komisiją, kuri išanalizuotų Rytų Lietuvos savivaldybių dokumentų kai kurių nuostatų teisėtumą. Vykdydamas šį pavedimą Prezidiumas netrukus įsteigė Valstybinę komisiją Rytų Lietuvos problemoms išnagrinėti⁶. Ši komisija dirbo iki 1992 m. vasario 28 d., kai Prezidiumas ją reorganizavo ir sudarė naują darinį – Valstybinę regioninių problemų komisiją⁷. Jos nariais buvo Aukščiausiosios Tarybos deputatai, kultūros veikėjai, mokslininkai, nevyriausybinių organizacijų atstovai. Komisijos pirmininku buvo Romualdas Ozolas, o pavaduotojais – Alfonsas Augulis (Vidurio Europos ir Rytų kraštų lietuvių bendrijų sanryšos pirmininkas), Vidmantas Povilionis (Aukščiausiosios Tarybos deputatas). Nutarimo preambulėje

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys (toliau – Dokumentų rinkinys). 3. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1991, p. 586.

² Žinios, 1991, nr. 3-72.

³ Žinios, 1991, nr. 3-87.

⁴ Žinios, 1991, nr. 4-118.

⁵ Žinios, 1990,

nr. 19-490.

⁶ Žinios, 1990,

nr. 20-504.

⁷ Žinios, 1992, nr. 9-217.

apibūdintos aplinkybės, paskatinusios sudaryti būtent tokią valstybinę komisiją. Visų pirma konstatuota, kad Lietuvos pakraščiuose ir už jos ribų esančiose etninėse lietuvių žemėse okupaciniai režimai paliko daug įsisenėjusių švietimo, kultūros, teisėtvarkos, ekonomikos ir kitų spręstinių problemų. Pažymėta, kad Prezidiumas, priimdamas tokį nutarimą, telkia „Lietuvos pastangas atkurti tautos etnines galias, turinčias tapti svarbiausia mūsų valstybės plėtotės paskata, siekia spręsti visų etninėse lietuvių žemėse (užsienyje) susitelkusių lietuvių problemas“.

Prireikęs Prezidiumas sprendavo klausimus ir be konkretaus Aukščiausiosios Tarybos pavedimo. Antai 1991 m. spalio 29 d. posėdyje buvo pritarta Piliečių teisių ir tautybių reikalų komisijos iniciatyvai prie šios komisijos sudaryti Laikinąją visuomeninę tarybą netekusių darbo asmenų teisėms ginti, patvirtinti Tarybos nuostatai¹. 1992 m. kovo 4 d. Prezidiumas nutarimu nurodė, kad iki bus išspręstas bendras teisėsaugos įstaigų darbuotojų socialinių garantijų klausimas, prokurorams ir tardytojams turi būti taikomos tokios pat socialinės garantijos kaip ir policijos darbuotojams².

Siekdamas spartinti teisėkūros procesą, Prezidiumas savo iniciatyva telkė tam tikrų sričių specialistus neatidėliojant rengti naujus teisės aktus ar iš esmės atnaujinti galiojančius. Priminsime, jog 1990 m. kovo 11 d. Aukščiausiosios Tarybos priimtame įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ buvo nustatyta, kad „Lietuvos Respublikoje ir toliau galioja tie iki šiol veikę Lietuvoje įstatymai bei kiti teisės aktai, kurie neprieštarauja Lietuvos Respublikos Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui“³. Taigi tuo metu veikusios teisės sistemos visaapimanti reforma buvo viena svarbiausių užduočių, kurią turėjo spręsti Aukščiausioji Taryba, Prezidiumas, Vyriausybė ir visos kitos valdymo sistemos institucijos. Jau liepos 8 d. priimtas nutarimas, kuriuo patvirtinta darbo grupė, turėjusi rengti Baudžiamojo, Baudžiamojo proceso, Civilinio, Civilinio proceso, Santuokos ir šeimos, Bausmių vykdymo kodeksų projektus⁴. Inicijuota ir kitų kodeksų (Darbo įstatymų, Administracinių teisės pažeidimo) projektų rengimo pradžia.

Prezidiumo ir Vyriausybės santykių sąveika. Šiuo atžvilgiu samprotaujant apie tai reikėtų turėti galvoje konstitucinę nuostatą, pagal kurią Vyriausybė buvo „atsakinga Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai ir jai atskaitinga, o laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, kuriam yra atskaitinga“. Reglamente buvo nustatytos konkrečios priemonės, kurias Prezidiumas galėjo pasitelkti įgyvendindamas Vyriausybės kontrolę: jeigu Aukščiausioji Taryba pakartotinai neaprobudavo Vyriausybės programos, Prezidiumas galėjo pareikalauti balsuoti dėl nepasitikėjimo Vyriausybe; Prezidiumui suteikta teisė pateikti interpeliaciją ministrui pirmininkui, ministrams, taip pat kelti klausimą dėl atitinkamų valstybės institucijų vadovų atšaukimo; Prezidiumui priklausė prerogatyva inicijuoti laikinosios kontrolės komisijos sudarymą⁵.

Reikėtų paminėti ir atvejus, kai pirmuoju veiklos laikotarpiu Prezidiumas „nesidrovėdavo“ peržengti ribas, ženklinančias jo ir vykdomosios valdžios kompetencijas. Kartu pažymėtina, kad tokius veiksmus sąlygojo neordinarinės politinės ir kitokios aplinkybės, kuriomis funkcionavo valstybės aparatas. Štai jau 1990 m. kovo 15 d. Prezidiumas pavedė Vidaus reikalų ministerijai įsteigti valstybinės sienos kontrolės postus. Ministerijai nurodyta parengti šių postų nuostatus ir pateikti juos Aukščiausiajai Tarybai. Pabrėžta: pasienio rajonų tarybų vykdomieji komitetai turi visokeriopai padėti vykdyti šį nutarimą⁶. Kovo 20 d. Vidaus reikalų ministerijai pavedama pateikti pasiūlymus dėl Lietuvos Respublikos vadovybės apsaugos tarnybos įsteigimo⁷. Siekiant užtikrinti svarbiausių valstybinių įstaigų ir Respublikos vadovybės apsaugą, kovo 31 d. Prezidiumo nutarimu įsteigiamas savarankiškas šių institucijų apsaugos dalinys. Ši struktūra turėjo būti formuojama iš milicijos darbuotojų perimant iš Vidaus reikalų ministerijos reikalingą materialinę bazę. Nustatyta, kad Apsaugos dalinio vadovas atsakingas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui ir

¹ Žinios, 1991, nr. 31-838.

² Dokumentų rinkinys. 5. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos leidykla, 1992, p. 470.

³ Žinios, 1990, nr. 9-224.

⁴ Dokumentų rinkinys. 1. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Taryba, 1991, p. 507-510.

⁵ Žr. Žilys J. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo konstitucinis statusas – santykių su vykdomąja valdžia aspektas // Jurisprudencija. Mokslo darbai, 2002, t. 29 (21), p. 5-14.

⁶ Dokumentų rinkinys. 1, p. 405.

⁷ Ten pat, p. 412.

pavaldus Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, o jam nesant – pirmininko pavaduotojui K. Motiekai. Ministrų Tarybai pavedama užtikrinti šios struktūros finansinį, materialinį ir techninį aprūpinimą¹.

Po Kovo 11-osios kurį laiką vykdavo Prezidiumo ir Vyriausybės bendri pasitarimai, tačiau vėliau jų buvo atsisakyta. Aktualiais šiuose pasitarimuose nagrinėjamaisiais vidaus ir užsienio politikos klausimais buvo skelbiami bendri pareiškimai. Štai 1990 m. spalio 4 d. priimtas pareiškimas dėl tuo metu kryptingai eskaluojamos idėjos sukurti lenkų autonominę sritį Lietuvos teritorijoje. Prezidiumas ir Vyriausybė, pasmerkdami tokius agresyvius kėslus Lietuvos atžvilgiu, nurodė, iš kur visa tai kyla ir pareiškė, kad „Lietuvos Respublika nesiekia niekam bloga, ji gina ir gins savo politinį teritorinį vientisumą, neatsižadės kelio į Nepriklausomybę“².

Sparčiai didėjant politinei socialinei įtampai dėl okupacinės kariuomenės dalinių provokacinių veiksmų, 1990 m. lapkričio 5 d. Prezidiumas ir Vyriausybė pareiškė, kad „/.../ atkaklus TSR Sąjungos ginkluotųjų pajėgų nenoras ieškoti kitokio, negu okupacinis, savo buvimo Lietuvoje statuso bei elgesio suaktualina jau 1989 m. vasarą masinėje parašų rinkimo kampanijoje pareiškštą vieningos Lietuvos žmonių reikalavimą – nedelsiant išvesti iš Lietuvos teritorijos visą sovietų kariuomenę. Grėsmė taikai, žmonių gyvybei ir sveikatai turi būti pašalinta.“³

Prezidiumo vaidmuo tarptautiniuose santykiuose ir įgyvendinant Respublikos užsienio politiką. Šiuo atžvilgiu vertinant Prezidiumo veiklą pažymėtina, kad ši kompetencijos sritis LPĮ apibrėžta minimaliai: nustatyta, kad Prezidiumas skiria ir atšaukia Lietuvos diplomatinis atstovus užsienio valstybėse. Įstatymo pirminėje redakcijoje dar buvo numatyta, kad Prezidiumas priima prie jo akredituotų užsienio valstybių diplomatinį atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus. Vėliau ši funkcija buvo perleista Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui⁴. Nors platesni Prezidiumo įgaliojimai užsienio politikos srityje nebuvo numatyti, tačiau akivaizdu, kad Prezidiumas nevengė tam tikru mastu „sudalyvauti“ ir šioje politinėje veikloje, juo labiau, kai „vykdė Aukščiausiosios Tarybos pavedimus“.

Štai jau 1990 m. kovo 16 d. Prezidiumas, siekdamas pradėti tarpvalstybines Lietuvos Respublikos ir TSRS derybas dėl sureguliuojamo klausimų, susijusių su nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimu, įgaliojo Vaidotą Antanaitį (koordinatorių), Algirdą Mykolą Brazauską, E. Bičkauską, Jūratę Kupliauskienę, Nikolajų Medvedevą, Juozą Oleką spręsti šių derybų organizavimo klausimus⁵. Rugpjūčio 8 d. priimtas nutarimas, kuriuo buvo patvirtintos politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSRS specializuotos parlamentinės-vyriausybės ekspertų grupės⁶.

Prezidiumas preliminariai vertino tarptautinių sutarčių projektus ir reiškėdavo savo nuomonę dėl jų: 1990 m. balandžio 28 d. apsvaistę valstybinės komisijos parengtą Katalikų Bažnyčios padėties Lietuvoje restitucijos akto projektą, Prezidiumas iš esmės sutiko su šiuo projektu ir pasiūlė aktą apsvaistyti Aukščiausiosios Tarybos komisijose, kurios ir parengtų jo svarstymą Aukščiausiojoje Taryboje iki 1990 m. gegužės 10 d.⁷

1990 m. gegužės 11 d. pritarta Lietuvos Respublikos, Latvijos Respublikos ir Estijos Respublikos santarvės ir bendradarbiavimo sutarties, sudarytos 1934 m. rugsėjo 1 d. Ženevoje, atnaujinimo deklaracijai⁸, o gegužės 21 d. – Lietuvos, Latvijos ir Estijos ekonominio bendradarbiavimo sutarčiai⁹. Beje, Prezidiumas, remdamasis 1990 m. birželio 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimu, tą pačią dieną ratifikavo šią Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybių vadovų Vilniuje 1990 m. balandžio 12 d. pasirašytą sutartį¹⁰.

Prezidiumas nuolatos skelbė pareiškimus ir kitokios formos politinius dokumentus. Jais buvo reaguojama į jautrius tarptautinės ir vidaus politikos reiškinius. Itin daug tokių dokumentų priimta dėl agresyvių Sovietų Sąjungos veiksmų Lietuvos atžvilgiu. 1991 m. liepos 17 d. paskelbtas kreipimasis į Lietuvos Respublikos politines partijas ir visuomenines organizacijas¹¹. Dokumente pabrėžiama, kad valstybė išgyvena „sudėtingą

¹ Ten pat, p. 416, 417.

² Dokumentų rinkinys. 2. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1991, p. 469–470.

³ Ten pat, p. 474–475.

⁴ Žinios, 1991, nr. 27-733.

⁵ Dokumentų rinkinys. 1, p. 407.

⁶ Ten pat, p. 525.

⁷ Dokumentų rinkinys. 1, p. 443.

⁸ Ten pat, p. 461.

⁹ Ten pat, p. 465.

¹⁰ Ten pat, p. 477.

¹¹ Dokumentų rinkinys. 3, p. 453, 454.

ir svarbiausią valstybingumo atkūrimo etapą“, pripažįstama, kad vykstant reformoms, deryboms su TSRS intensyvěja politinė diferenciacija visuomenėje, skirtingos nuomonės reiškiamos „brutaliais, nekonstituciniais, civilizuotiems kraštams nepriimtinais būdais“ ir kviečiama „įsiklausyti į vienų kitiems išsakomas mintis, idėjas, pasiūlymus, gerai apgalvoti viešus pareiškimus, būti atidesniems savo žodžiui, vengti tarpusavio įtampą didinančių veiksmų“.

1991 m. kovo 10 d., t. y. netrukus po dramatiškų Sausio 13-osios įvykių, priimamas pareiškimas „Dėl nesibaigiančios TSRS agresijos prieš nepriklausomą Lietuvos Respubliką“¹. Dokumentas paskelbtas artėjant kovo 17 d., kai TSR Sąjungoje turėjo vykti referendumas dėl jos išsaugojimo. Pareiškimе konstatuota: „/.../ Tarybų Sąjungos militaristai ir komunistiniai konservatoriai TSRS referendumo dingstimi ruošia naujai sumanytą plataus masto ginkluotą provokaciją prieš nepriklausomą Lietuvos valstybę. Jos tikslas – nuversti teisėtą valdžią ir dar kartą jėga įvesti Lietuvoje Tarybų Sąjungos valdymą, primesti svetimus įstatymus.“ Prezidiumas pareiškė: „Lietuvos valdžia kartu su Lietuvos žmonėmis visomis jėgomis ir turimomis priemonėmis gins atstatytą nepriklausomą valstybę, piliečių laisvę ir teisę.“² Grėsmės akivaizdoje kreiptasi į visų šalių demokratines valstybes raginant griežtai įspėti TSRS vadovybę ir sulaukyti naujai rengiamą puolimą prieš laisvą Lietuvą.

Prezidiumo konstitucinis statusas: keletas parlamentinių diskusijų fragmentų

Dėl Prezidiumo politinio, teisinio statuso, jo kompetencijos spręsti ir priimti valdingas direktyvas ne kartą polemizuota Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose, frakcijose ir parlamento kuluaruose. Jau pirmuoju parlamento veiklos laikotarpiu būta ne tik kritikos dėl kai kurių Prezidiumo priimamų sprendimų, bet ir pozityvių pasiūlymų, kaip užtikrinti šios institucijos konstitucinių priedermių įgyvendinimą. Štai 1990 m. gruodžio 14 d. vykusioje diskusijoje apie politinę ir ekonominę Lietuvos Respublikos padėtį kalbėjęs Mindaugas Stakvilevičius atkreipė dėmesį ir į tai, kad turėtų keistis Prezidiumo formavimo tvarka ir kai kurie veiklos aspektai. Deputatas samprotavo, kad Prezidiumas, rengdamas sesijos darbų programos ir savaitės posėdžių darbotvarkės projektus, privalėtų atsižvelgti ne tik į politinės daugumos, bet ir į kairiųjų partijų interesus bei siūlymus. Buvo paliestas ir Prezidiumo formavimo klausimas: „/.../ kad vis dėlto būtų darna šitame parlamente – aš kitaip nematau progreso, – mums, matyt, reikėtų pergaltvoti ir mūsų Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, ir komisijų struktūrą, kad į Prezidiumą galėtų įeiti daugiau pavaduotojų ar daugiau atstovų, taip pat būtų atstovaujama pagal frakcijas.“³

Į pastarąjį deputato pasiūlymą tartum buvo atsiliepta, kai 1991 m. balandžio 18 d. buvo priimtas Aukščiausiosios Tarybos reglamentas – vientisas dokumentas, kuriame buvo susistemintos parlamentinių procedūrų taisyklės, o nutarimu nustatytos jo įsigaliojimo taisyklės⁴. Be visa kita buvo numatyta, kad turės būti organizuojami Prezidiumo narių (įeinančių į Prezidiumą ne pagal pareigas) rinkimai pagal frakcijas. Beje, šios nuostatos įgyvendinimas „įklimpo“ į nesibaigiančius debatus, kaip rasti visus tenkinantį sprendimą ir užtikrinti visų frakcijų interesus. Galop pasirodė, kad šis siekis nerealus. Beveik pusę metų besitęsiančiuose aistringuose parlamentiniuose svarstymuose taip ir nebuvo rastas kompromisinis variantas. Tik 1991 m. lapkričio 5 d. pagaliau buvo išrinktas vienintelis naujas Prezidiumo narys – Aleksandras Ambrazevičius⁵.

Reikėtų pažymėti, kad vis dažniau imta kritiškai vertinti įvairius Prezidiumo sprendimus, kurie provokavo abejones dėl jų konstitucingumo. Štai vienas iš tokių kritikos epizodų: 1991 m. gegužės 9 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje buvo pateikta Prezidiumo ataskaita. Nors visapusiškesnės diskusijos tada neįvyko, tačiau Česlovas Juršėnas atkreipė dėmesį į tai, kad Prezidiumo veiksmai kartais akivaizdžiai „netelpa į konstitucijos numatytus

¹ Dokumentų rinkinys. 2, p. 542, 543.

² Ten pat, p. 542, 543.

³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) antroji sesija. Stenogramos (toliau – Stenogramos). 22. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1992, p. 189.

⁴ Žinios, 1991, nr. 14-360.

⁵ Žinios, 1991, nr. 32-871.

rėmus“: „/.../ tai nuolatinis vadovavimas Vyriausybei, kai kuriems kitiems ne Prezidiumui atskaitingiems organams, tai nurodinėjimai Valstybės kontrolės departamentui, prokuratūrai, Aplinkos apsaugos departamentui, radijui, televizijai ir net savivaldybėms kai kuriais atvejais.“¹

Svarstant, kaip užtikrinti frakcijų interesus Prezidiume, kaskart pradėta kelti dar viena tema – ar apskritai Prezidiumo statusas dera su parlamentinės demokratijos dėsniais. 1991 m. gegužės 22 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Vytautas Petras Plečkaitis siūlė pradėti diskusiją, ar reikalingas Prezidiumas: „Aš giliai įsitikinęs, kad jis visiškai nereikalingas. /.../ tokia diskusija yra reikalinga, kad paaiškėtų plenariniame posėdyje, nes tarp atstovų pasitarimuose nesutariama šiuo klausimu. /.../ Galbūt mes nuspręsimė, kad jis apskritai nereikalingas kaip LTSR Aukščiausiosios Tarybos, sovietinės valdžios reliktas.“²

Panašiai samprotavo ir Liberalų frakcijos nariai, o jos atstovas Eduardas Vilkas kalbėjo: „Liberalai pritaria tai nuomonei, kad iš tikrųjų Prezidiumas toks, koks yra, nereikalingas. Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme, kaip žinote, jam nėra suteikta jokių teisių kažką spręsti. Tai yra organas, kuris turėtų padėti organizuoti Aukščiausiosios Tarybos darbą. Todėl jeigu jau turėti Prezidiumą – tai yra prasmė turėti ten frakcijų atstovus, kad galima būtų pasitarti, preliminarieji derinti klausimus.“³

Kęstutis Lapinskas buvo įsitikinęs, kad frakcijų atstovavimas Prezidiume turėtų būti garantuotas, tačiau nefetišizavo tokios Prezidiumo formavimo tvarkos: „O jeigu mes pradėsime skirstyti Prezidiumo narių vietas pradedant nuo mažiausios frakcijos, tarkime, septyniems deputatams vieną vietą skirsime Prezidiume, tai sukursime naują seimelį, kuris konkuruos su Aukščiausiaja Taryba, ir galas žino, prie ko tada galima tokiu eksperimentų keliu prieiti.“⁴

Apie Prezidiumo konstitucinį statusą ir jo perspektyvas prabilta ir tada, kai buvo sprendžiama dėl naujų įgaliojimų suteikimo Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui. Teisinės sistemos komisijos pirmininkas Jonas Prapiestis 1991 m. rugsėjo 4 d. parlamento posėdyje kalbėjo: „Tikiuosi, mes visi jau suprantame, kad Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, jeigu paanalizuosime jo prigimtį, praktiškai yra sovietinės santvarkos reliktas, kuris turėjo atlikti kolektyvinio, kolegialaus valstybės vadovo funkcijas. Dažniausiai, kaip rodė realybė, formalias formalaus vadovo funkcijas.“⁵ Įvertindamas Prezidiumo vaidmenį komisijos pirmininkas konstatavo: „/.../ Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas turi tikrai padėti Aukščiausiajai Tarybai organizuoti darbą, taigi – atlikti koregavimo, Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimo funkcijas. Tokia tendencija turi dominuoti bent tol, kol šis organas dar egzistuoja. /.../ matyt, kad jau vis dėlto artėja laikas, kai mes turėtume pradėti svarstyti klausimą dėl Prezidento institucijos įvedimo.“⁶

Nerandant sutarimo dėl frakcijų interesų garantijų Prezidiumo veikloje, brendo dar viena idėja. Ją plačiau aiškino Aurimas Taurantas. Pasak jo, Prezidiumas įgyvendina dvi pagrindines funkcijas: vieną jų sudaro tie įgaliojimai, kurie tradiciškai priklauso valstybės vadovui (malonės teisė, apdovanojimai, pilietybė, diplomatinių rangų suteikimas ir kt.), o kita yra susijusi su priedermėmis užtikrinti Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimą. Taigi buvo svarstoma, kad pirmąją funkciją galėtų atlikti vadinamasis mažasis prezidiumas, kurį sudarytų Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, jo pavaduotojai, Aukščiausiosios Tarybos sekretorius, galbūt – seniūnas. Antrąją, vadinamąją organizacinę, funkciją galima būtų pavesti „frakcijų ir komisijų pirmininkų pasitarimui“⁷.

Apie Prezidiumo vaidmenį politikos ir teisėtvarkos srityse ir apie šios institucijos konstitucinę ateitį 1991 m. spalio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje ryžtingai pasisakė Centro frakcija, kurios pareiškimą perskaitė Stanislovas Gediminas Ilgūnas. Konstatuojant, kad Prezidiumas yra įstatymų leidžiamosios valdžios sovietinės sistemos analogas ir reliktas,

¹ Stenogramos. 32. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1994, p. 89.

² Ten pat, p. 421, 422.

³ Ten pat, p. 423.

⁴ Ten pat, p. 424.

⁵ Stenogramos. 39. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1994, p. 307, 308.

⁶ Ten pat, p. 308.

⁷ Stenogramos. 40. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 262, 263.

pažymėta: „Nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje po 1990 m. kovo 11 d. jis turėjo prasmę tol, kol formavosi Aukščiausiosios Tarybos komisijos, frakcijos, buvo reorganizuojamas Aukščiausiosios Tarybos aparatas. Šiuo metu, kai Lietuvos nepriklausomybę pripažino pasaulis, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo funkciją sėkmingai galėtų atlikti Aukščiausiosios Tarybos pirmininkų ir frakcijų atstovų susirinkimas, taip pat Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas.“¹ Frakcija siūlė nieko nelaukiant parengti atitinkamo teisės akto projektą ir sparčiau imtis naujos konstitucijos kūrimo darbų.

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinio statuso parametrai

Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme buvo skelbiama, kad „Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas yra aukščiausias Lietuvos pareigūnas ir atstovauja Lietuvai tarptautiniuose santykiuose“. Toks konstitucinio statuso apibūdinimas savaime suponavo ir konkrečius įgaliojimus, numatytus laikinojoje Konstitucijoje, kituose teisės aktuose ir, visų pirma, Reglamente. Čia buvo nurodyta, kad pirmininkas, kaip Aukščiausiosios Tarybos pareigūnas, kartu su savo pavaduotojais ir Aukščiausiosios Tarybos sekretoriumi sudaro „Aukščiausiosios Tarybos vadovybę“².

Pirmininko teisinių galių visuma sudarė prielaidas tada, o ir dabar, teigti, kad tai buvo pareigūnas, kuris ne tik įgyvendina parlamento pirmininko funkcijas, bet ir vykdo kai kuriuos įgaliojimus, kuriuos lyginamojoje konstitucinėje teisėje tradiciškai realizuoja parlamentinių ar prezidentinių respublikų vadovai. Remiantis šiais kriterijais galima visapusiškiau įvertinti bent pagrindinius pirmininko pareigybės konstitucinio statuso turinio dalykus.

Bendroji pirmininko, kaip Aukščiausiosios Tarybos pareigūno, statuso charakteristika. Kitaip negu kiti parlamento pareigūnai, kurie paprastai buvo renkami ar skiriami atviru balsavimu, pirmininkas buvo renkamas slaptu balsavimu ir posėdyje turėjo „viešai ir iškilmingai prisiekti Lietuvos Respublikai“.

Pirmininkas buvo atskaitingas Aukščiausiajai Tarybai. Reglamente patikslinta, kad sesijos metu ne rečiau kaip kartą per mėnesį jis atsako į deputatų iš anksto pateiktus klausimus dėl savo pareigų vykdymo. Pirmininko atšaukimo (pasitikėjimo juo) klausimą motyvuotu raštu galėjo kelti Prezidiumas, nuolatinė komisija, frakcija ar laikinoji deputatų grupė.

Pirmininkui priklausė išimtinė prerogatyva be derinimų su frakcijomis ar nuolatinėmis komisijomis pateikti Aukščiausiajai Tarybai kandidatūras į pirmininko pavaduotojų ir Aukščiausiosios Tarybos sekretoriaus pareigas, taip pat nustatyti savo pavaduotojų veiklos kryptis.

Reglamente dar buvo nurodyta, kad Aukščiausiosios Tarybos ir Prezidiumo vardu kalbėti turi teisę pirmininkas, jo pavaduotojai ir Tarybos sekretorius, o kiti pareigūnai – pagal atitinkamą įgaliojimą.

Pirmininkas „vykdo bendrąjį vadovavimą rengimui klausimų, kuriuos turi svarstyti Aukščiausioji Taryba“. Įgyvendindamas šią funkciją pirmininkas galėjo kreiptis į Prezidiumą ir jį pasitelkti.

Viena pirmininko prerogatyvų buvo *vadovauti Aukščiausiosios Tarybos posėdžiams*. Šią funkciją jis galėjo pavesti kuriam nors savo pavaduotojui arba Aukščiausiosios Tarybos seniūnui. Pirmininkas bet kuriuo Tarybos, nuolatinės komisijų ar laikinųjų komisijų posėdžiuose svarstomu klausimu galėjo be eilės išsakyti savo arba Prezidiumo nuomonę, jo reikalavimu galėjo būti rengiamas uždaras Aukščiausiosios Tarybos posėdis, daromos neeilinės posėdžių pertraukos.

Įstatymų leidybos iniciatyvos teisė. Aukščiausiosios Tarybos funkcionavimo laikotarpiu ši teisė buvo suteikta visiems deputatams, nuolatinėms komisijoms, Vyriausybei, Aukščiausiajam Teismui, respublikos prokurorui. Nors pirmininkui ši teisė savaime priklausė

¹ Stenogramos. 41. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 77, 78.

² Žinios, 1991, nr. 14-359.

kaip deputatui, tačiau LPI buvo nustatyta, kad šią prerogatyvą įgyvendina ir parlamento pirmininkas.

Beje, pirmininkas aktyviai naudojosi galimybe teikti Aukščiausiąjai Tarybai ir Prezidiumui įvairių aktų projektus. Jo iniciatyva parlamentas priėmė daug pareiškimų, laiškų, kreipimusių, deklaracijų, kitų dokumentų. Taip formavosi parlamento kuriama vadinamoji rezoliucijų, arba „minkštoji“, teisė. Neretai pirmininko potvarkiais būdavo sudaromos darbo, konsultacinės grupės, pasitarimai. Jų steigimo tikslas buvo formuluoti išvadas ir pasiūlymus, kurie prireikus galėjo būti įgyvendinti reiškiant atitinkamas iniciatyvas Aukščiausiojoje Taryboje ar Prezidiume. Štai vienas jų: 1992 m. balandžio 16 d. potvarkiu Nr. 25 sudaryta konsultacinė grupė. Jai buvo pavesta nagrinėti nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo problemas ir įstatymo nenumatytus atvejus, o prireikus teikti pirmininkui ir Aukščiausiąjai Tarybai įstatymų rengimo pasiūlymus¹.

Pirmininko įgaliojimai, tam tikru mastu prilygstantys parlamentinių ar prezidentinių respublikų vadovų prerogatyvai.

Pirmininko įgaliojimai užsienio politikos ir tarptautinių santykių srityje. Visų pirma derėtų konstatuoti, kad iki 1991 m. rugpjūčio karinio pučo Maskvoje žlugimo Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba veikė ekstremaliomis sąlygomis: Sovietų Sąjungos politinė vadovybė ne tik grasino Lietuvai įvairiomis ekonominėmis, politinėmis sankcijomis, bet ir ėmėsi jų. Lietuvos parlamentui ir Vyriausybei buvo trukdoma kontaktuoti su Vakarų valstybėmis siekiant atkurtos nepriklausomos valstybės oficialaus tarptautinio pripažinimo. Būtent tokioje politinės, socialinės įtampos erdvėje veikė Aukščiausioji Taryba, Vyriausybė, visos kitos valstybės grandys, pareigūnai ir, savaime suprantama, Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas. Aukščiausioji Taryba tapo svarbiausiu politiniu pasipriešinimo Sovietų Sąjungos ekspansijai centru.

Laikinojoje Konstitucijoje buvo ne tik įtvirtinta, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas yra „aukščiausias Lietuvos Respublikos pareigūnas“, bet ir nurodyta, jog pirmininkas „atstovauja Lietuvos Respublikai tarptautiniuose santykiuose“. 87 straipsnis skelbė, kad jis „veda derybas ir pasirašo Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis, pateikdamas jas ratifikuoti Lietuvos Respublikos Aukščiausiąjai Tarybai“. Tarptautinių sutarčių įstatyme buvo numatyta, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras turi teisę derėtis dėl Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių sudarymo, priimti jų tekstus ar jas pasirašyti be specialių įgaliojimų².

Pagal 1991 m. spalio 3 d. įstatymą „Dėl Lietuvos Respublikos diplomatinių atstovybių užsienyje statuso“³ Respublikos diplomatinių atstovybių vadovai (ambasadoriai, pasiuntiniai), Aukščiausiosios Tarybos Užsienio reikalų komisijai pritarus raštu, užsienio reikalų ministro teikimu skiriami Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku. Ambasadoriams ir pasiuntiniams, išvykstantiems į paskirtą valstybę, buvo įteikiamas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pasirašytas ir užsienio reikalų ministro kontrasignuotas įgaliojamas raštas.

Įstatyme „Dėl užsienio valstybių diplomatinių atstovybių Lietuvos Respublikoje statuso“⁴ buvo nustatyta, kad diplomatinių atstovybių vadovai, ambasadoriai ir nuncijai, pasiuntiniai ir internuncijai, gavę užsienio reikalų ministro agremaną, akredituojami prie Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko.

Apibūdinant pirmininko teises užsienio politikos ir tarptautinių santykių srityse reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad jis vadovavo Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, o posėdžiuose buvo sprendžiami ne tik Lietuvos diplomatinių atstovų užsienio valstybėse ir prie tarptautinių organizacijų skyrimo ir atšaukimo, bet ir aibė kitų su užsienio politika susijusių klausimų. Beje, kaip jau minėjome, 1991 m. rugsėjo 10 d. įstatymu buvo pakeista laikinoji Konstitucija ir Prezidiumo prerogatyva „priimti prie jo akredituotų užsienio valstybių

¹ Lietuvos Respublikos Seimo archyvas (toliau – LRSA), f. 2, ap. 4, b. 1767, l. 11.

² Žinios, 1991, nr. 16-415.

³ Žinios, 1991, nr. 29-790.

⁴ Žinios, 1991, nr. 29-791.

diplomatinių atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus“ buvo perduota Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui¹. Šią konstitucinę pataisą sąlygojo konkrečios istorinės politinės aplinkybės: žlugus kariniam pučui Maskvoje vyko masinis Lietuvos Respublikos oficialus tarptautinis pripažinimas, o užsienio valstybių diplomatiniai atstovai nepertraukiamai teikė savo įgaliojimus patvirtinančius dokumentus. Šiuo atveju Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas pradėjo vykdyti protokolinę funkciją, kurią daugelyje valstybių įgyvendina jų vadovai.

Politinės kasdienybės realijos diktavo nuolatinį veikimą užsienio politikoje užtikrinant atkurtos nepriklausomos valstybės poreikius. Šiuo atžvilgiu paminėtini individualūs pirmininko laišakai, pareiškimai ir kiti dokumentai: jais buvo kreipiamasi į užsienio valstybių vadovus, parlamentus, vyriausybes ir raginama oficialiai pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, nutraukti okupaciją ir aneksiją, išvesti iš Lietuvos okupacines ginkluotąsias pajėgas ir taip demilitarizuoti ne tik Lietuvos, bet ir kitų Baltijos šalių teritorijas.

Pacituosime bent keletą tų laiškų. Jau 1990 m. kovo 12 d. Aukščiausiosios Tarybos pirmininko V. Landsbergio laiške TSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui „Jo prakilnybei Michailui Gorbačioviui“ išreikštas tikėjimas, kad „.../ Jūs pats ir visa Tarybų Sąjungos vadovybė supratingai ir geranoriškai traktuos mūsų sprendimus, ir Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga pripažins atstatytą nepriklausomą Lietuvos Respubliką. /.../ Šį kreipimąsi į Jus prašome laikyti mūsų oficialiu pasiūlymu pradėti derybas dėl sureguliuavimo visų klausimų, susijusių su įvykusių nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymu.“²

1990 m. kovo 13 d. laiške JAV prezidentui ponui Džordžui Bušui rašyta: „Reikšdamas dėkingumą ir pranešdamas, kad dar viena didelė istorinė neteisybė traukiasi iš Europos – Lietuva atstatė savo valstybės nepriklausomybę, – negaliu nutylėti ir vilties, kuri yra mūsų širdyse – kad Jūsų didžioji demokratijos tėvynė parems Lietuvą ir kitais, naują politinę situaciją atitinkančiais būdais.“³

1990 m. kovo 22 d. laiške Jo Šventenybei popiežiui Jonui Pauliui II Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas prašė „.../ oficialiai pripažinti atkurtos nepriklausomos Lietuvos Respublikos Vyriausybę, paskirti Lietuvai atitinkamo rango diplomatinį atstovą ir atvykti į mūsų šalį su apaštališkuoju vizitu – tokį norą esate ne kartą parodę. Šventojo Sosto dėmesys mūsų reikalui, Popiežiaus palaiminimo žodžiai pasakyti mūsų žemėje, sustiprintų mūsų viltis daugiau nei kas kitas.“⁴

Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas atliko reikšmingą vaidmenį organizuojant pasirengimą Lietuvos Respublikos deryboms su TSR Sąjunga. 1990 m. liepos 11 d. parlamentas pavedė Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui V. Landsbergiui ir ministrei pirmininkei Kazimirai Danutei Prunskienei pradėti formuoti valstybinę delegaciją tarpvalstybinėms Lietuvos Respublikos ir TSR Sąjungos deryboms⁵. Rugpjūčio 21 d. ši delegacija buvo patvirtinta (Aleksandras Abišala, Pranas Kūris, V. Landsbergis, Romualdas Ozolas, K. D. Prunskienė, Algirdas Saudargas, Č. V. Stankevičius ir Emanuelis Zingeris)⁶. Nustatyta, kad remiantis laikinosios Konstitucijos suteiktomis prerogatyvomis delegacijai vadovauja V. Landsbergis – Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas⁷.

1991 m. liepos 29 d. Maskvoje buvo pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos tarpvalstybinių santykių sutartis. Lietuvos Respublikos oficialiąją delegaciją sudarė: V. Landsbergis (delegacijos vadovas), Č. V. Stankevičius, G. Vagnorius, A. Saudargas, Vladimiras Jarmolenka, E. Zingeris⁸. Prieš pasirašant sutartį liepos 17 d. įvyko Rusijos prezidento Boriso Jelcino ir V. Landsbergio susitikimas, jame buvo patvirtintas ketinimas plėtoti lygiateisius geros kaimynystės ir abipusiškai naudingus santykius, pasikeista informacija dėl Lietuvos Respublikos teritorijoje esančių buvusios SSR Sąjungos ginkluotųjų pajėgų dalinių. Abi šalys pareiškė, kad yra pasirengusios skatinti šių dalinių išvedimą remiantis susitarimu, kuris turi būti pasiektas per vieną mėnesį⁹.

¹ Žinios, 1991, nr. 27-733.

² Žinios, 1990, nr. 9-227.

³ Dokumentų rinkinys. 1, p. 332.

⁴ Ten pat, p. 341, 342.

⁵ Žinios, 1990, nr. 21-524.

⁶ Žinios, 1990, nr. 25-618.

⁷ Žr. Landsbergis V. *Lūžis prie Baltijos. Vilnius, Vaga, 1997, p. 184–219; Stankevičius Č. V. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos vadovaujamos derybos su Maskva įgyvendinant Lietuvos Nepriklausomybę. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2011.*

⁸ Dokumentų rinkinys. 3, p. 555, 556.

⁹ Dokumentų rinkinys. 4. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1992, p. 410–412.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis ir Rusijos Federacijos prezidentas Borisas Jelcinas pasirašo dokumentus dėl Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos tarpvalstybinių santykių pagrindų. Maskva, 1991 m. liepa. Vladiimiro Gulevičiaus nuotrauka. LCVA

Derybos dėl okupacinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos vyko aktyviai. Žlugus Tarybų Sąjungai šios ginkluotosios pajėgos perėjo Rusijos jurisdikcijai, todėl buvo imamasi aktyvių diplomatinų pastangų spartinti derybinį procesą. Šiuo atveju atkreipsime dėmesį tik į vieną pasirengimo deryboms fragmentą: 1992 m. birželio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, savo potvarkiu pabrėždamas, kad jis politiškai vadovauja deryboms dėl Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos teritorijos, prašė „/.../ imtis priemonių, kad Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos galimybėmis būtų surinkti duomenys apie išvedamos kariuomenės karininkų ir praporščikų šeimų poreikius apgyvendinti jas naujose persikėlimo vietose (pagal pridedamą kreipimosi pavyzdį ir įsteigiant atitinkamą informacijos kaupimo centrą)¹.

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pranešimai svarbiais Lietuvos vidaus ir užsienio politikos klausimais. Ši pirmininko prievolė buvo numatyta LPI, o Aukščiausiosios Tarybos reglamente patikslinta, kad pirmininkas arba jo pavedimu pirmininko pavaduotojas pranešimus pateikia ne rečiau kaip kartą per mėnesį. Nuostata, kad šie pranešimai turi būti teikiami „ne rečiau kaip kartą per mėnesį“, lėmė sudėtinga vidaus politinė padėtis ir poreikis reguliariai apibendrinti politines aplinkybes, tarptautinę situaciją ir nedelsiant formuluoti atitinkamas politines pozicijas. Po 1990 m. kovo 11-osios šie pranešimai kuri laiką buvo skaitomi beveik kiekvieną dieną. Taip buvo daroma ir po 1991 m. sausio 13-osios, taip pat 1991 m. rugpjūčio mėnesį Maskvoje vykusio karinio pučo metu.

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinės galios sudarant Vyriausybę, skiriant svarbiausius valstybės pareigūnus. Išskirtinė pirmininko prerogatyva buvo teikti parlamentui ministro pirmininko kandidatūrą, t. y. pradėti vyriausybės sudarymo procedūrą. LPI įtvirtinta ši pirmininko teisė konkrečiau apibrėžta Reglamente. Teikdamas K. D. Prunskienę į pirmosios Vyriausybės pirmininkės pareigas V. Landsbergis visų pirma akcentavo: „Mums labai svarbu sutarti, nekonfliktuoti, siekti tokio konsensuso ir aukštesnės vienybės, kokią parodėme skelbdami nepriklausomybę. Mano prerogatyva yra siūlyti Ministrų Tarybos pirmininko kandidatūrą. Jūs suprantate – tai nėra paprastas uždavinys. Jį lemia ne kokios nors simpatijos, ne kokie nors esami politiniai kontaktai, o analizė situacijos, kurioje esame, konsultacijos, kurių aš nemažai turėjau tuo klausimu tarp asmenų, atstovaujančių skirtingoms politinėms grupėms. Ši problema buvo svarstoma

¹ LRSA, f. 2, ap. 4, b. 1767, l. 15.

deputatų klube ne vieną kartą ir buvo svarstoma dalyvaujant ne vien to klubo nariams. Ir buvo sutarta ne tik dėl vieno asmens, bet ir dėl to, ką aš pavadinau Vyriausybės viršūne, bent jau jos didžiaja, pačia svarbiausia dalimi.¹

Parlamento pirmininkui taip pat priklausė teisė teikti Aukščiausiojo Teismo pirmininko, Lietuvos Respublikos prokuroro, vyriausiojo valstybės arbitro ir kitų Aukščiausiosios Tarybai atskaitingų valstybės institucijų vadovų kandidatūras.

Konstitucinė pareiga pasirašyti Aukščiausiosios Tarybos priimtus teisės aktus. Pagal laikinąją Konstituciją įstatymai, Aukščiausiosios Tarybos nutarimai ir kitokie aktai buvo skelbiami pirmininko pasirašyti. Ši pirmininko konstitucinė funkcija tik iš dalies priminė lyginamojoje konstitucinėje teisėje žinomą tradicinę teisės aktų promulgavimo procedūrą, kuri siejama ne tik su akto pasirašymu, bet ir su galimybe vetuoti įstatymą, grąžinti jį parlamentui pakartotinai svarstyti. Šiuo atžvilgiu aktų pasirašymo prerogatyva iš esmės buvo ne teisė tikrąja šios sąvokos prasme, o prievolė be alternatyvų.

Šia tema diskutuota Aukščiausiojoje Taryboje, ir ypač tada, kai suintensyvėjo polemika dėl Respublikos prezidento instituto atkūrimo. Atsakydamas į vieną iš daugelio deputatų klausimą apie savo darbą, pirmininkas kalbėjo: „/.../ kadangi jie visi (Aukščiausiosios Tarybos aktai – J. Ž.) spausdinami su mano pavarde, žmonės galbūt galvoja, jog tai mano tokia nuomonė, mano tokia valia. /.../ Bet ta mano funkcija čia pasirašinėti įstatymus ir nutarimus yra tokia kaip raštininko funkcija. Tą patį faktą, kad toks nutarimas priimtas, galėtų patvirtinti ir Aukščiausiosios Tarybos sekretorius, posėdžio seniūnas. /.../ Kai manęs klausdavo, kaip aš įsivaizduoju, ką turėti daryti Prezidentas, jeigu būtų toks išrinktas arba žmonių išrinktas, tai viena iš prerogatyvų galėtų būti – aktyviau veikti. Ir kontroliuoti arba pristabdyti, pasiūlyti persvarstyti ką nors – ir darytų tas žmogus, kuris galų gale pasirašo įstatymą.“²

Savo negatyvų požiūrį dėl kai kurių teisės aktų pirmininkas reikšdavo viešai, o kai kuriais atvejais pavesdavo Aukščiausiosios Tarybos tarnyboms atlikti teisės aktų profesinę ekspertizę. Štai 1992 m. kovo 20 d. pirmininko potvarkiu Juridiniam skyriui pavesta „/.../ papildomai išanalizuoti Kolektyvinių ginčų reguliavimo įstatymą, priimtą 1992 m. kovo 17 d., ir pareikšti nuomonę dėl jo 21 ir 22 straipsnio“³.

*1991 m. lapkričio 5 d. buvo priimtas Lietuvos Respublikos pinigų išleidimo įstatymas*⁴. Sudarytas Lito komitetas, į jį įėjo Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, ministras pirmininkas ir Lietuvos banko valdybos pirmininkas. Lito komiteto sprendimai buvo privalomi visiems Lietuvos Respublikos juridiniams ir fiziniams asmenims. Komitetas turėjo nustatyti lito išleidimo į apyvartą datą, rublių išėmimo iš apyvartos terminą ir jų keitimo į litus santykį bei kitas sąlygas.

Lietuvos Respublikos laikinoji gynybos vadovybė (toliau – ir LGV) ir Aukščiausiosios Tarybos pirmininko įgaliojimai. Ši institucija buvo sukurta atsižvelgiant į realius pavojus visuomenės ir valstybės saugumui, kilusius iš SSRS politinės vadovybės ir okupacinės kariuomenės agresyvių veiksmų Lietuvos atžvilgiu. Pavojai Respublikai akivaizdžiai didėjo: okupacinės kariuomenės daliniai ar kariškių grupės ginklų grobė ir niokojo valstybinius objektus ir teisėsaugos įstaigas, blokavo kelius, transportą ir ryšius. Tokiomis aplinkybėmis Aukščiausiojoje Taryboje 1991 m. sausio 12 d. svarstyta, kokių veiksmų reikia imtis nedelsiant. Tada ir gimė idėja sukurti darinį, kuris koordinuotų pasipriešinimą, rengtų atoveiksmio priemones. Tokie pasiūlymai brandinti Aukščiausiosios Tarybos frakcijose, Prezidiume, Vyriausybėje. V. Landsbergis kalbėjo: „Jeigu manytume, kad reikia organizuoti visa tai, ką vadintume ir fizine, ir politine teisine, ir informacine psichologine gynyba, kad tą koordinuotų tam tikras mūsų sukurtas organas ar padalinys, nežinau, kaip čia pavadinti. Tokia struktūra mūsų valstybės struktūrų gretose kaip Gynybos vadovybė. Gynyba – tai plati sąvoka. Čia įeitų ir ekonomika, ir sveikata, ir transportas. /.../ Reikia koordinacijos, reikia laikyti rankose, o kai kada tikriausiai ir tramdyti, ir reguliuoti arba dozuoti priemones.“⁵

¹ Stenogramos. 2. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Taryba, 1990, p. 117.

² Stenogramos. 46. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 289.

³ LRSA, f. 2, ap. 4, b. 1767, l. 6.

⁴ Žinios, 1991, nr. 33-896.

⁵ Stenogramos. 24. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1993, p. 33, 34.

Nors svarstyti klausimu buvo įvairių nuomonių, tačiau 1991 m. sausio 12 d. nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos Respublikai ginti“ buvo priimtas¹. Šiame dokumente konstatuota: „Nepaisydamos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. sausio 12 d. protesto notos Tarybų Sąjungos Vyriausybei, TSRS reguliariosios ginkluotosios pajėgos sausio 11–12 d. toliau plėtė savo operacijas.“ Visi šie veiksmai buvo įvertinti kaip „atvira karinė agresija“, kuri turi būti nutraukta. Prezidiumui kartu su Vyriausybe pavesta sudaryti „Lietuvos Respublikos laikinąją gynybos vadovybę“, o jos sudėtį ir statusą tvirtins Aukščiausioji Taryba.

Ankstyvą 1991 m. sausio 13 d. rytą po dramatiškų nakties įvykių Vilniuje Aukščiausioji Taryba nedelsdama sudarė šios sudėties Laikinąją gynybos vadovybę: V. Landsbergis, Albertas Šimėnas, Zigmas Vaišvila, Audrius Butkevičius, Vytautas Zabarauskas, M. Laurinkus, A. Abišala². Sudarant LGV jos vadovas formaliai nebuvo paskirtas, tačiau savaime buvo daroma prielaida, kad jos veiklą pagal savo pareigas koordinuos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas. Įsteigtos institucijos įgaliojimai visapusiškiau nebuvo atskleisti, tik paskelbta, kad „LGV vadovauja Lietuvos Respublikos fizinės (karinės), politinės, informacinės ir kitokios gynybos veiksams, kol TSR Sąjungos užpuolimas ir karas prieš Lietuvą nebus nutrauktas“. Nutarime buvo nurodyta, kad LGV „atskaitomina“ Aukščiausiajai Tarybai ir sudaro Respublikos gynimo struktūras bei koordinavimo grupes.

Nors apie LGV veikimą nuolat buvo užsimenama pirmininko pranešimuose Aukščiausiajai Tarybai, tačiau sisteminė ataskaita pateikta 1991 m. birželio 6 d. uždarame posėdyje³. Buvo akcentuojama jos koordinacinė funkcija – pavojų akivaizdoje derinti visų valstybės institucijų veiksmus. Ataskaitoje keltas klausimas dėl LGV įgaliojimų išskirtinai tais atvejais, kai reikėjo formuluoti ne rekomendacijas, o konkrečias įpareigojamas direktyvas.

LGV statusas konkrečiau buvo reglamentuotas 1991 m. liepos 30 d. įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos laikinosios gynybos vadovybės įgaliojimų“⁴. Po intensyvių debatų Aukščiausiojoje Taryboje buvo numatyta, kad LGV ypatingo pavojaus atveju turi teisę priimti valstybės gynimui reikalingus neatidėliotinus sprendimus ir jie privalomi visoms vykdomosios valdžios institucijoms. LGV apie savo sprendimus ir atliktus veiksmus turėjo informuoti Aukščiausiąją Tarybą artimiausiame posėdyje. Taryba galėjo sustabdyti arba atšaukti bet kurį LGV sprendimą. Įstatymas buvo priimtas naujų karinės agresijos ir teroro faktų išvakarėse. Liepos 31-osios naktį Medininkų pasienio kontrolės poste buvo nužudyti policijos pareigūnai ir muitininkai.

Laikinoji gynybos vadovybė koordinavo valstybės institucijų veiksmus karinio pučo Maskvoje metu, kai Lietuvos valstybei ir Tautai vėl buvo iškilę realūs pavojai. Dokumentai, kuriuos 1991 m. rugpjūčio 19–21 dienomis priėmė Aukščiausioji Taryba, Vyriausybė, kitos valstybės institucijos, atspindėjo LGV posėdžiuose priimamus nutarimus. Antai žlungant kariniam pučui ir pasklidus žiniai apie pučistų vadeivų bėgimą iš Maskvos, Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas V. Landsbergis rugpjūčio 21 d. potvarkiu pabrėždamas, kad pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą ir kitus galiojančius įstatymus visos įmonės, tarp jų ir aerodromai, Lietuvos teritorijoje priklauso Lietuvos Respublikai ir yra pavaldžios Lietuvos jurisdikcijai, visų aerodromų viršininkams įsakė: „Nepriimti lėktuvo iš Maskvos, kuriuo bėga SSRS liaudžiai ir valstybei nusikaltę nepavykusio perversmo vadovai, susitepę nekaltų žmonių krauju Rusijos SFSR teritorijoje. Įspėju, kad nevykdžiusieji šio potvarkio viršininkai bus perduoti Rusijos SFSR teisėsaugos organams.“⁵

Galiojant laikinajai Konstitucijai Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statusas iš esmės nesikeitė. Tačiau pirmininko galių klausimas epizodiškai iškildavo parlamente. Ne kartą polemizuota dėl prielaidų išplėsti pirmininko prerogatyvas. Tokių svarstymų ypač padažnėjo 1991 m. rudenį, kai kilo konkrečios iniciatyvos iš esmės pakoreguoti LPI nuostatas dėl valstybės institucinės sandaros, atkurti Respublikos prezidento konstitucinį institutą.

¹ Žinios, 1991, nr. 3–56.

² Žinios, 1991, nr. 3–58.

³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos. Uždari posėdžiai. Stenogramos. 66. Vilnius, Seimo leidykla Valstybės žinios, 2002, p. 455–463.

⁴ Žinios, 1991, nr. 23–597.

⁵ LRSA, f. 2, ap. 4, b. 1715, l. 4.

DOKUMENTAI

LIETUVIŲ SPAUDOS BIURO BERNE BIULETENIS APIE 1941-ŪJŲ BIRŽELIO SUKILIMĄ

Bernas, 1941 VII 21

Biuletėnis Nr. 83¹

Laikraštis „I Laisvę“ deda aprašymą, kaip partizanai (sukilėliai) užėmė Kauną:

Dar pirmąją karo dieną, sekmadienį, kai pagrobtomis miesto savivaldybės ar privačiomis mašinomis raudonarmiečių šeimos, sovietų Lietuvos komisarų tarybos nariai, raudonieji rašytojai, čekistai, kadrų skyrių vedėjai, partijos nariai, komunistiniai jaunuoliai ir žydai ėmė iš Kauno miesto bėgti, lietuviai, daugiausia jaunimas, ypačiai studentai, aukštesniųjų klasių moksleiviai, tarnautojai ėmė telktis į atskirus kovos būrelius, kad be priežiūros paliktą turtą ir pastatus nuo plėšimų, sprogdinimų ir padeginėjimų apsaugotų. Šitų kovos būrelių branduolį sudarė aktyvistai, dar prieš karą tarp savęs susirišę, be to, turėję tikslesnių ir konkretesnių duomenų apie tikrąją padėtį. Tai pradžia partizanų kovos būrių. Jie auga minutėmis, nes beveik kiekvienas sutiktas lietuvis su didžiausiu entuziazmu stoja į partizanų eiles ir pasiduoda kovos būrių vadų dispozicijon. Karinės kvalifikacijos įvairiausios. Kovos būriuose matyti Lietuvos kariuomenės kadro karininkų, bolševikų atsargon paleistų, atsargos karininkų, puskarininkų, eilinių kovotojų ir labai didelė dalis kariuomenėje visai netarnavusių. Nuotaika nepaprastai pakili. Visi prašyte prašosi, kad kaip galima greičiau būtų duoti konkretūs uždaviniai, kad savo pačių rankomis galėtų prisidėti prie tėvynės vadavimo darbo. Tik duokit pistoletų, šautuvų, kulkosvaidžių, granatų, ir Kaunas bemačiant bus nuo bėgančių bolševikų išvalytas! Plikomis rankomis negi kausies su šarvuotais automobiliais, tanketėmis, įvairių kalibrų artilerijos pabūklais bei automatiniais ginklais ginkluotu, nors ir pakrikusiu priešu. Surandamas viena kitas iš seniau užsilikęs pistoletas, ištraukiamas medžioklinis šautuvas, bet tai tik lašelėis jūroje – dauguma kovos būrių dar visai neginkluoti. O veikti reikia. Belieka vienintelė išeitis – patiems ginklų ir šaudmenų įsigyti.

Prasideda ginklų medžioklės. Nužiūrima atsiskyręs raudonarmietis. Pora vyrukų iš pavartės šast prie jo, kapt vienas už rankos, kitas už šautuvo:

– Tovarščiau, duok jį mums! Šautuvas patį tik vargina. Nieko nenešant bus lengviau bėgti į Maskvą. Pas „išmintingąjį tėvą“ Staliną...

Ką bedarys. Koks nors kolchozninkas ar užguitas, bolševikų baudžiauninku paverstas, fabriko darbininkas mato, kad jei ne geruoju, tai jėga tie ryžtingi vyrukai iš jo ginklų vis tiek atimsią. Todėl ryžtasi pirmajam atvejui – pats atiduoda.

Tai laimingas atsitikimas. O jų pirmadienį apie pietus buvo šimtų šimtai. Ne visiems taip lengvai pasiseka. Menkiausias neapsižiūrėjimas, delsimas ar pasikarščiavimas ne kartą pasibaigia tuo, kad iš kurio nors užkampio netikėtai atsiradusio didesnio raudonarmiečių būrio esi vietoj sušaudomas.

Į kovos būrių centrus kas kartą vis daugiau ir daugiau ginklų suplaukia. Pradedami nuginkluoti ne tik pavieniai atsiskyrėliai, net nuklydusios mažesnės raudonarmiečių grupelės, sykiu su raudonaisiais komandieriais, iš vikrių partizanų rankų neišsisuka. Komandierių nuginkluoti ypačiai apsimoka, nes gauni pistoletą, kuris gatvinėse kovose daug patogesnis, negu visų pastebimas šautuvas. Pistoletai, atimti iš politinių komisarų, politrukų, susilaukia dar didesnio dėmesio.

¹ LCVA, f. 648, ap. 2, b. 393, l. 17–21.

Pirmadienį nuo pat ryto pradedamas fabrių, įmonių ir kitų valstybinių pastatų užėmimas. Daugelis rytą atėjusių darbininkų ir tarnautojų mielai imasi organizuoti pastatų ir įrengimų apsaugą, ieškoti paslėptų minų, izoliuoti nepatikimus, galinčius sabotažo veiksmus vykdyti, įtartinus asmenis. Dvyliką valandą, kada per radiją skambėjo Laisvės varpo garsai ir ant Karo muziejaus buvo iškelta Lietuvos herbas ir tautinė vėliava, kada visas miestas ėmė puoštis trispalvėmis, visi svarbieji valstybiniai pastatai ir didžiosios įmonės jau buvo partizanų kovos būrių rankose. Radiofonas, prieš pusantros valandos visam pasauliui paskelbęs, kad atstatoma nepriklausoma Lietuva, jau nuo pat ryto užimtas. Radijo stotis kalne – taip pat. Buvę vietiniai šauliai užima telegrafo-telefono rūmus ir paštą. Truputį apgadintas telefonas bematant sutaisomas, ir miestinis telefono tinklas partizanų panaudojamas po visą miestą išmėtytiems būriams tarpusavy surišti. Užimtas Karo muziejus, metalo fabrikas, kalėjimas susilaukia pirmųjų, partizanų būrių vadų įsakymu, areštuotųjų. Saugumo rūmai taip pat buvusių saugumo valdininkų perimami, buvusieji policininkai intensyviai organizuoja užimtose policijos nuovadose viešosios apsaugos darbą. Susirišama su užimtais Kauno audiniais, buv. br. Tilmansų geležies fabriku, didžiaisiais Vilijampolės fabrikais. Už Nemuno esąs elevatorius taip pat mūsiškių užimamas ir saugomas, kad iš degančių naftos bei alyvos sandėlių gaisras į jį nepersimestų. Petrašiūnų elektros stotis patikrina pagrindinių Kauno miesto rajonų aprūpinimą elektra. Gatvėmis po visą miestą siuntinėjami patruliai ir sekėjai, kurių uždavinys pranešti apie padėtį mieste ir raudonarmiečių dalinių judėjimą.

Per tris keturias valandas Kaune įvyko viena iš nuostabiausių revoliucijų. Visi svarbieji valdiniai pastatai ir įmonės menkai ginkluotų partizanų rankose, mieste iškeltos tautinės vėliavos, radijas nuolat pranešinėja partizanų štabo pateikiamas žinias, kai miesto gatvėmis vis dar tebetraukia priešo šarvuočių likučiai, įvairių kalibrų artilerija, kavalerijos eskadronai, sunkvežimių kolonos ir didoki pėstininkų daliniai. Partizanai teturi vieną dalyką – labai gerus ryšius, todėl, pasinaudodami miestiniu telefono tinklu, yra puikiai apie padėtį mieste painformuoti. Raudonarmiečiai traukiasi labai pasimetę ir taip skubiai, kad, keliolika minučių su pastatuose užsibarikadavusiais pasišaukę, greitai pasišalina.

Bet, šiaip ar taip, padėtis visą laiką lieka netikra. Partizanų štabe juokaujama: mūsų visų galvos nėra vertos daugiau kaip dešimties rublių. Ji dar labiau susikomplicuoja, kada Kauną pasiekia žinia, jog didelės raudonosios jėgos nuo Jonavos slenkančios Kauno link. Mes aiškiai neišsilaikysime. Vienintelė priemonė – vokiečių aviacijos parama. Tuojau įsakymas radiofonui, o iš ten pranešimas vokiečių kalba: *An die deutsche Wehrmacht in Litauen*. Nežinia, ar laimingas sutapimas, ar iš tikrųjų vokiečių kariuomenės vadovybė atsiliepė į mūsų šaukimą, bet po kokių trijų ketvirčių per Kauną Jonavos link praskrenda vokiečių bombonešių eskadrilė, o pavakary iš vokiečių naikintuvų apšaudomi raudonosios armijos pakrikėliai išilgai Laisvės alėjos. Visų veidai nušvinta – ryšys su vokiečių kariuomenės vadovybe yra. Todėl su pasitikėjimu galima laukti nakties.

Naktis iš pirmadienio į antradienį panaudojama aprūpinti miesto pakraščių partizanų dalinius ginklais. Nedidelės sovietų sargybos nuo ginklų sandėlių Parodos aikštėje nušalinamos ir sutemus, kada miesto centrinėmis gatvėmis sustojo sovietų judėjimas, išsilikusiais sunkvežimiais ginklai pradedami išvežioti po visą miestą, neretai tam panaudojant ir greitosios pagalbos mašinas. Į Aleksotą ir Aukštąją Fredą ginklai per Nemuną perkeliama laiveliais, nežiūrint intensyvaus sovietų kulkosvaidžių šaudymo. Taip pat dedamos pastangos atskirai veikusių partizanų kovos būrių štabus sujungti į vieną, vieno vado diriguojamą, viso Kauno miesto partizanų štabą. Todėl buv. Šaulių sąjungos štabo patalpose įsikūręs partizanų štabas pasiunčia savo įgaliotinį į „Lino“ bendrovės patalpose esantį štabą, kuris stengiamasi padaryti centriniu. Prie jo prijungiamas saugumo štabas, visos policijos nuovados, didžiųjų fabrių, Žaliakalnio, Vilijampolės ir A. Fredos bei Aleksoto rajonų partizanų štabai. Antradienį, auštant, jau beveik visi partizanų kovos būriai vieno centro valdomi.

Apie trečią valandą partizanų štabe gaunama žinia, kad Aleksote, Linksmadvaryje, esąs nukautas visiems kauniečiams gerai pažįstamas lietuvis lakūnas lt. Dženkaitis, parašytu iš lėktuvo nusileidęs. Jo uždavinys apsaugoti nuo išsprogdinimo Aleksoto tiltą. Bet, deja, to uždavinio jam neteko atlikti. Aleksoto tiltas buvo išsprogdintas dar pirmadienio vakarą, nors sprogdinimo metu juo traukė sovietų kariai. Jie visi, sykiu su arkliais, žuvo. Pats lt. Dženkaitis buvo bolševikų peršautas į krūtinę ir netrukus ligoninėje mirė.

Išgelbėtas liko tik P. Vileišio tiltas į Vilijampolę. Jis taip pat buvo užminuotas, ir trys sovietų šarvuočiai, 40 pėstininkų padedami, jį saugojo. Jėga tilto sargybą pulti buvo neįmanoma – be prieštankinių pabūklų, vien šautuvais ir kulkosvaidžiais būtų buvę sunku nugalėti šarvuočius, be to, sovietų raudonieji, matydami tilto neapginsią, jį kiekvienu metu galėjo išsprogdinti. Beliko viena išeitis – pirma nupjauti laidus į sprogdinimo lizdus, o tik vėliau susidoroti su sargybomis. Tą uždavinį atlikti apsiėmė partizanas Samulionis, buvęs Kauno policijos vachmistras, o vėliau, Vilniuje, policijos nuovados viršininko padėjėjas. Jis netikėtai užbėga ant tilto, nutraukia laidus, bet grįžti atgal nebespėja – bolševikų dar ant tilto nukaunamas.

Ypatingu būdu buvo apginta radijo stotis. Pavakary ją puolė apie šimtas raudonarmiečių, stipriai automatiniais ginklais ginkluotų. Stoties pastato sargybai smarkiai atsišaudant, raudonarmiečiai įsitvirtino stoties rajone ir matomai ėmė laukti, kada sutems ir nepastebėtiems bus galima prie pastato prislinkti. Apie tai sužinoję, studentai technikai pasiima keletą minų, jas įkasa vienoje ir kitoje stoties rajono pusėje ir pradeda paeiliui sprogdinti, nuduodami artilerijos prisišaudymą. Sovietai iš tikrųjų pamano, kad tai vokiečių artilerijos darbas, ir bemačiant pabėga. Pačiame stoties pastate sunkiai sužeidžiamas Kauno universiteto docentas inž. J. Milvydas, kuris netrukus nuo žaizdų ligoninėje miršta.

Būtų galima labai daug panašių epizodų parinkti, kaip lietuviai partizanai, paaukodami savo gyvybę, išgelbėjo beveik visus Kauno svarbesnius pastatus nuo išsprogdinimų ar kitokių sabotažo veiksmų tiek iš sovietų kareivių, tiek iš žydų bei komunistų pusės. Kiekviena gatvė, kiekvienas svarbesnis pastatas Kaune per tas dvi tris dienas turėjo ne vieną herojišką, bet sykiu ir tragišką istoriją.

Apie pietus į Kauną atvyksta vokiečių karių būrelis. Jų šeši. Karininkas su dviem kareiviais užsuka į radiofoną. Radiofono apsaugos būrys ir tarnautojai pirmuosius vokiečių karius Kaune entuziastingai sutinka. Radijo bangomis pasigirsta vokiečių kalba pranešimas:

– Kaunas užimtas! Vilijampolės tiltas neišsprogdintas! Kelias Nemuno garlaiviais ligi Kauno saugus, nes Nemuno krantus saugoja lietuviai šauliai ir partizanai.

Popiet vis didesni ir didesni vokiečių kariuomenės žvalgų daliniai motociklais ar dviračiais prašvilpia Kauno gatvėmis. O partizanai pradeda valyti miestą nuo pasislėpusių bolševikų karių ir ne tik šautuvais, bet ir kulkosvaidžiais ginkluotų, nuolat partizanus apšaudančių žydų ir kitokio priešiško elemento.

Laikraštis „Į Laisvę“ rašo, kaip Šančių partizanai apgynė Kauną:

Šančių partizanams teko sunkus uždavinys – sulaikyti raudonarmiečius. Susprogdinus Nemuno tiltus, jų buvo dar daug likę už Nemuno ir jie visą laiką bandė prasiveržti sekliumomis ties Šančiais, norėdami pasiekti pagrindinę traukimosi liniją – Jonavos plentą. Jeigu tai jiems būtų pavykę, viso Kauno gynybai tai būtų galėję turėti lemiamos reikšmės. Jausdami tai, Šančių partizanai darė didžiausias pastangas sutrukdyti raudonarmiečiams persikelti per Nemuną. Tai jiems pavyko.

Čia, kaip ir visur Kaune, partizanai savo žygius pradėjo, turėdami tik kelis šautuvus, pasigriebtus iš kritusių per bombardavimą raudonarmiečių. Toliau jau buvo nuginkluojami paskiri kareiviai, padeginėję namus; bet tai vis buvo mažmožis partizanų apsiginklavimui. Visa pagerėjo, kaip pirmadienį apie 10 val., rusų padegti, ėmė liepsnoti Šančių kariniai sandėliai. Žmonės puolė prie gaisraviečių; norėjo gesinti, bet rusų sargybiniai

neleido. Vieną sargybinių pavyko nuginkluoti, bet kitas pabėgo ir atkvietė patrulius. Vis dėlto sargybos pagaliau buvo išsklaidytos, ir žmonės įsiveržė į padegtas ginklų dirbtuves. Rasta puikaus grobio: per 2 500 šautuvų ir daug šaudmenų. Ėmė ginkluotis, kas tik tai norėjo. Dabar Šančių partizanai jau galėjo veikti. Toliau įsistiprinta Metalų fabrike ir, pasinaudojant saugia mūro priedanga, imta apšaudyti Juozapavičiaus prospektu traukią raudonarmiečiai. Karo grobis nuolat didėja: partizanams viena po kitos atitenka automašinos, sunkvežimiai, keli kulkosvaidžiai, pabūklai, tanketės. Kovos darosi kaskart smarkesnės ir sėkmingesnės.

Tačiau tuo metu, kai Metalas jau laikėsi visiškai ir tvirtai ir veikė organizuotai, patirta, jog stambūs raudonarmiečių daliniai spaudžia partizanus prie Nemuno ir graso persikėlimu. Iki tol partizanai čia gynėsi tik šautuvų ugnimi; tuo tarpu nuo Napoleono kalno ir kitų vietų pylėsi kulkosvaidžių šovinių kruša. Laimei, pakrantės partizanai gauna porą kulkosvaidžių; gynyba sustiprėja. Raudonarmiečiai bando keltis ir keltu, ir motorlaiviu, ir valtimis – vis nesėkmingai. Kai kurie persyrę pasiekia beveik kulkosvaidžių lizdus, bando apmėtyti granatomis, bet čia patys krinta nuo partizanų šūvių.

Su vis didėjančia įtampa pakrantės partizanai kovojo nuo pirmadienio priešpiečių ligi ankstyvo trečiadienio ryto, kada raudonarmiečiai, nebetekę vilčių prasiveržti, atsitraukė ir išsisklaidė po Jesios pakrantes. Pats kritiškiausias momentas buvo tada, kai raudonarmiečiai ėmė apšaudyti Šančių gynybą iš pabūklų, kuriems nutildyti partizanai čia teturėjo tik vieną prieštankinį pabūklą. Tačiau šiuo momentu kaip tik jie buvo apšaudyti iš vokiečių lėktuvų. Iš viso vokiečių aviacija dažnai puikiai pasitarnaudavo kritiškais momentais. Nežinia, ar vokiečių aviacijos vadovybė taip įdėmiai sekė per Kauno radiją siunčiamus Šančių „štabo“ pranešimus, ar naudojos tik sava žvalgyba, bet jos veikla visuomet pasireiškė tada, kai Šančių partizanams ji buvo reikalingiausia.

Partizanų uždavinį čia sunkino dar tai, kad jie nuolat buvo apšaudomi iš namų žydų ir komunistų, kurie smarkiausiai imdavo veikti, kai tik raudonarmiečiai pradėdavo spausti. Buvo kovojama žiauriai. Tai greičiau skerdynės, ne karas. Pasiduoti nelaisvėn raudonarmiečiai vengė ir, kaip paskiau paaiškėjo, dėl to, jog buvo įbauginti, kad jiems būsią pjaustomi liežuviai ir pan. Kapinėse jie net tarp savęs susišaudė, nes vieni norėjo pasiduoti, kiti tam pasipriešino. Nežinia dėl ko, bet narsiausiai kovėsi mongolai. Raudonarmiečių šaudymas labai netaiklus. Su juo partizanai taip apsirato, kad net nebevengdavo jų šūvių. Apskritai partizanai laikėsi nuostabiai drąsiai. Pav., kai prie štabo sprogo sviedinys, niekas net nekrūptelėjo. Daugumas jų buvo atsargos kariai, buvę savanoriai, šauliai, darbininkai, moksleiviai. Nedaug Šančiuose teatsirado karininkų. Į pabaigą jų skaičius tesiekė 10. Todėl organizuotumo trūkumas buvo žymiai jaučiamas. Iš partizanų daugiausia nukentėjo jaunieji, neturėję karinės patirties. O tarp partizanų buvo net 14 metų amžiaus jaunuolių. Vaikai neblogai tarnavo ryšiams palaikyti, nes telefonas Šančiuose neveikė. Viena 60 metų senutė sutiko išžvalgyti raudonarmiečių pozicijas už Nemuno ir tą uždavinį atliko. Pasitaikė ir tokių „stachanovininkų“, kurie, nelaikę vairo savo rankose, ėmė važinėti mašinomis, pristatinėdami ginklus ir šovinius.

Apytikriai žuvusiųjų partizanų skaičius Šančiuose siekia ligi 100; sužeistųjų mažiau. Didesnę žuvusiųjų dalį sudaro jaunuoliai, parodę didelės drąsos, bet neturėję reikiamos patirties. Tačiau, kad ir žuvę, tie jauni karžygiai liks gyvi tautos atminty.

Padarytieji raudonarmiečiams nuostoliai yra labai žymūs. Šimtai jų krito nuo šautuvų ir kulkosvaidžių ugnies; nemažas jų skaičius nuskendo Nemune; daugybė paimta nelaisvėn. Paimta daug karo medžiagos. Tačiau pats didžiausias Šančių partizanų laimėjimas yra tai, kad jie sulaukė likusių raudonarmiečių (manoma, jų buvus 3 divizijas) įsiveržimą į Šančius ir Kauną ir tuo išgelbėjo visa, kas partizanų jau antrą karo dieną buvo laimėta.

Lietuvos laikraščiai pateikia žinių, kaip sukilėliai prieš bolševikų jungą veikė kitose Lietuvos vietose; iš tų parnešimų taip pat matome, kurios Lietuvos provincijos vietos nukentėjo daugiau ir kurios mažiau:

Pilviškiai: Miestelis mažai nukentėjęs. Sudegė medinė bažnyčia. Tiltai liko sveiki. Pasakojama, kad Pilviškių tilto bolševikai nesusėję susprogdinti, nes vokiečiai juos užėjo iš priešingos pusės.

Druskininkai: Birželio 23 d. nuo 3 iki maždaug 12 val., kai raudonieji, kraudami į lagaminus išplėstą kurorto turtą, įtikinėjo vietinius gyventojus, kad tai manevrai, aktyvūs lietuviai jau organizavo miliciją ir partizanus. Nors raudonųjų vadai ir spėjo iš Druskininkų pabėgti, bet netoli, nes Pariešėje vokiečiai jau buvo užstoję jiems kelią. Apskritai Druskininkų kurortas nuo karo nenukentėjo. Visi vasaroją lietuviai išliko sveiki ir gyvi.

Dusetos: Nors karas ir baisi rykštė ramiems gyventojams, bet birželio 22 d. žinių apie pradėtus karo veiksmus Lietuvos pasienyje dusetiškiai lietuviai sutiko džiaugsmingai, vildamiesi greito išvadavimo iš raudonųjų budelių – žydų jungo. Daug dusetiškių išvežtų, sukištų į kalėjimus, dar daugiau jų išsislapsčiusių artimuose miškuose. Pastarieji susiorganizavę į partizaninius būrelius, laukė patogios progos vyti raudonuosius.

To ilgai laukti neteko. Po dviejų įtempto laukimo dienų, sužinoję apie esamus partizanų būrelius, birželio 24 d. rytą raudonieji iš Dusetų pabėgo. Neįmanoma išreikšti žodžiais dėl to kilusio kiekvieno doro lietuvio džiaugsmo, entuziazmo ir pasiryžimo. Miestelyje, prie sužaloto paminklo, ant aukšto stiebo suplevėsavo trispalvė. Visų lietuvių akyse žiba džiaugsmo ašaros, visi susikaupe, pasiryžę. Iš miškų renkasi partizanai, ginkluoti beveik priešistoriniais ginklais arba visai beginkliai. Miestelyje tik žydų kaip ir nėra, bet jų lietuviai nepasigenda.

Vokiečių kariuomenė įžygiavo birželio 25 d. apie 22 val. Po gausių valiavimų ir sveikinimų miestelyje nuaidi galingi tautos himno žodžiai. Visi atsidūsta ir užmiega jau seniai nemiegotu miegu, tik partizanai saugo miestelio ramybę.

Birželio 27 d. susirėmimo su gausesniu rusų karių būriu garbingai žuvo partizanas P. Stasiulionis ir sužeistas partizanas Grikinis. Birželio 29 d. kovos draugų ir tūkstantinės minios žuvęs partizanas iškilmingai palaidotas. Tą pačią dieną miestelio aikštėje palaidotas ir žuvęs kitoje vietoje vokiečių kariuomenės leitenantas.

Zarasai: Sudegė daug medinių namų. Išžudyta daug gyventojų, sušaudyta daug kalinių. Raudonųjų teroras siautė birželio 24 ir 25 d.

Utena: Buvo paimta partizanų, todėl išliko beveik sveika, išskyrus keletą trobesių. Iš partizanų ypatingai pasižymėjo du broliai Straiziai iš Nemeikių kaimo; vienas brolis su peršauta gerkle guli Utenos ligoninėje. Janina Mickūnaitė (iš Panevėžio) drąsiai nuginklavo bolševikų kareivius. Apskrities viršininko pareigas eina B. Stosiūnas, miesto burmistro – dr. Steponaitis. Miestas ir apskritis energingai tvarkomi. Utenoje pasislėpė automobilio šoferis, kuris vežė bolševikų partijos generalinį sekretorių A. Sniečkų. Kai tas nuėjo į banką sužvejoti dar pinigų, šoferis pagriebė jo portfelių, prikimštą rublių, ir neatsisveikinęs dingo.

Aukštadvaris: Birželio 23 d. 11 val. Aukštadvaryje pasirodė tautinė vėliava. Partizanai, ginkluoti tik 4 revolveriais, nuginklavo komunistus ir žydus. Tuoju buvo perimtos vietos įstaigos, sutvarkytos ir pradėjo veikti naujų rankų tvarkomos.

Kačerginė: Atsitraukdami bolševikai Kačerginėje sušaudė 3 partizanus: Daukšį, buvusį policininką, Linkevičių, buvusį tarnautoją, ir seniūną, ūkininką. Dar trys partizanai žuvo Zapyškio apylinkėje. Žuvę partizanai buvo iškilmingai palaidoti. Gyvenimas Kačerginėje grįžta į normalines vėžes. Galima ir vasaroti.

Vilkaviškis: Miestas nukentėjęs. Policija veikia. Paštas išlikęs. Nuo Žaliosios į Naumių ryšys yra. Rusai dar naktį į birželio 22 d. pasienyje prie sustiprinimų maišė cementą ir

dirbo kitokius darbus. Pradėjus skraidyti vokiečių lėktuvams, jie ėmė bėgti į darbo bazę paimti šautuvų. Atgal į darbovietę atvykti nespėjo.

Prienai: Karui prasidėjus, Prienų aerodrome sovietai turėjo apie 100 lėktuvų. Atskridę vokiečių bombonešiai daugumą jų žemėje sunaikino. Tie, kurie pakilo ir mėgino aerodromą ginti, vokiečių lėktuvų bematant buvo numušti ir gyventojų akivaizdoje vienas po kito nukrito. Antrą karo dieną, pirmadienį, gyventojai norėjo kai kur pradėti vėl savo kasdieninius darbus, bet sprogstančios granatos vertė žmones slapstytis. Pasirodė, kad Prienų kai kurias įmones patrankomis apšaudė patys sovietai, iš Prienų kareivinių pradėję dar sekmadienį trauktis. Rusai norėjo sunaikinti plytines ir kitas įmones, bet granatos apnaikino tik sandėlių pastatus. Patsai miestelis mažai tenukentėjo, tik tiltas per Nemuną rusų susprogdintas dar tuo laiku, kada ne visi rusų kariuomenės daliniai buvo pasitraukę.

Miškuose liepos pirmomis dienomis dar slapstėsi bolševikų likučiai, kurie ūkininkus plėšia ir šaudo. Savivaldybės ir kitokios įstaigos Prienuose vėl veikia, kooperatyvai taip pat. Vėl pradėjo veikti dalis lentpjūvių, paleidžiama taip pat į darbą valstybinė plytinė. Partizanai pradėjo jau antrą karo dieną organizuotis. Tuoju pradėjo reikštis ir policija.

Ramygala: Ramygalos miestelis (Panevėžio apskr.) karinių įvykių dienomis žymiai nenukentėjo. Keliais, kurie eina į Vadoklius, bėgo labai daug besitraukiančių rusų. Miškuose Ramygalos apylinkėje dar slapstėsi bolševikų likučiai. Jie šaudė be atodairos žmones, grobė maistą, drabužius. Šiuo metu miškai nuo tų gaivalų valomi. Dabar žmonės patenkinti, nes žino, kad saugiau gyvens.

Svedasai: Karui prasidėjus Svedasuose raudonosios kariuomenės nebuvo, bet vietinių bolševikų ir ginkluotų žydų buvo daug. Dėl to partizanų veikimas pradžioje buvo sunkus. Traukdamiesi raudonarmiečiai į Svedasus atsiuntė keturis sunkvežimius kariuomenės Svedasams sudeginti. Birželio 25 d. anksti rytą jie atvyko į Svedasus ir padegė kelias sodybas. Tačiau vokiečių tankai laiku sukliudė jiems padeginėti ir visus juos likvidavo. Nelaisvėn paimti raudonarmiečiai sakė, kad jiems buvo pavesta visą apylinkę išdegti. Svedasuose jie sudegino tik 7 sodybas.

Partizanai aktyviai veikė. Vietos įstaigos tuojau buvo atstatytos ir jau normaliai veikia. Dauguma žydų iš miestelio pabėgo. Dalis ginkluoti, kaip komunistų pareigūnai, dalis šiaip. Besislapstančius apylinkės miškuose žydus ir komunistus partizanai gaudė ir nuginklavo. Gyvenimas aprimo ir šiuo metu eina normaliomis vėžėmis. Visi lietuviai džiaugiasi išsivadavę iš bolševikiškai žydiškos vergijos ir pakelta nuotaika dirba kiekvienas savo darbą.

Užpaliai: Užpalėnai išgirdę, kad karas prasidėjo, ryžtingai ėmėsi žygių kratyti raudonaisiais. Tuoju būrėsi partizanai ir pradėjo veikti. Nuginklavo miliciją ir pradėjo valyti miestelyje ir apylinkėje besislapstančius ginkluotus komunistus, komjaunuolius ir žydus. Dalį jų tuojau suėmė, kitus vėliau. Kovoje su raudonaisiais banditais žuvo trys partizanai.

Lygiagrečiai su kovomis ėjo kuriamasis įstaigų atstatymo darbas. Netrukus pradėjo veikti valsčiaus savivaldybė ir kitos įstaigos. Gyvenimas aprimo ir įėjo į normalias vėžes. Gyventojai ramiai ėmėsi savo kasdieninių darbų.

Rokiškis: Bolševikai daug kalėjime laikytų lietuvių iššaudė. Nukankintas senelis kunigas altarista. Ūkininkai maisto produktų priveža užtektinai. Čia yra maskolių kolchozninkų, kuriuos bolševikai buvo atgabėję iš Maskolijos statyti aerodromų. Jie džiaugiasi išsivadavimu iš vergijos, kuri jiems buvo iki gyvo kaulo įgriususi.

Subatos: Būrys lietuvių kareivių, kuriuos politiniai komisarai varė į frontą, iššaudė juos ir prisidėjo prie partizanų. Paimta daug bolševikų bei vietinių komunistų ir karo mantos. Žuvę lietuviai kariai ir partizanai buvo iškilmingai palaidoti Obelių kapinėse.

Iš Raudondvario praneša, kad partizanai pas buvusį Raudondvario komunistų partijos sekretorių Makarovą rado sąrašus tų, kurie buvo numatyti dar ištremti į Rusijos gilumą. Sąrašai, matyt, dar nebuvo pilni, nes buvo vis naujai papildomi.

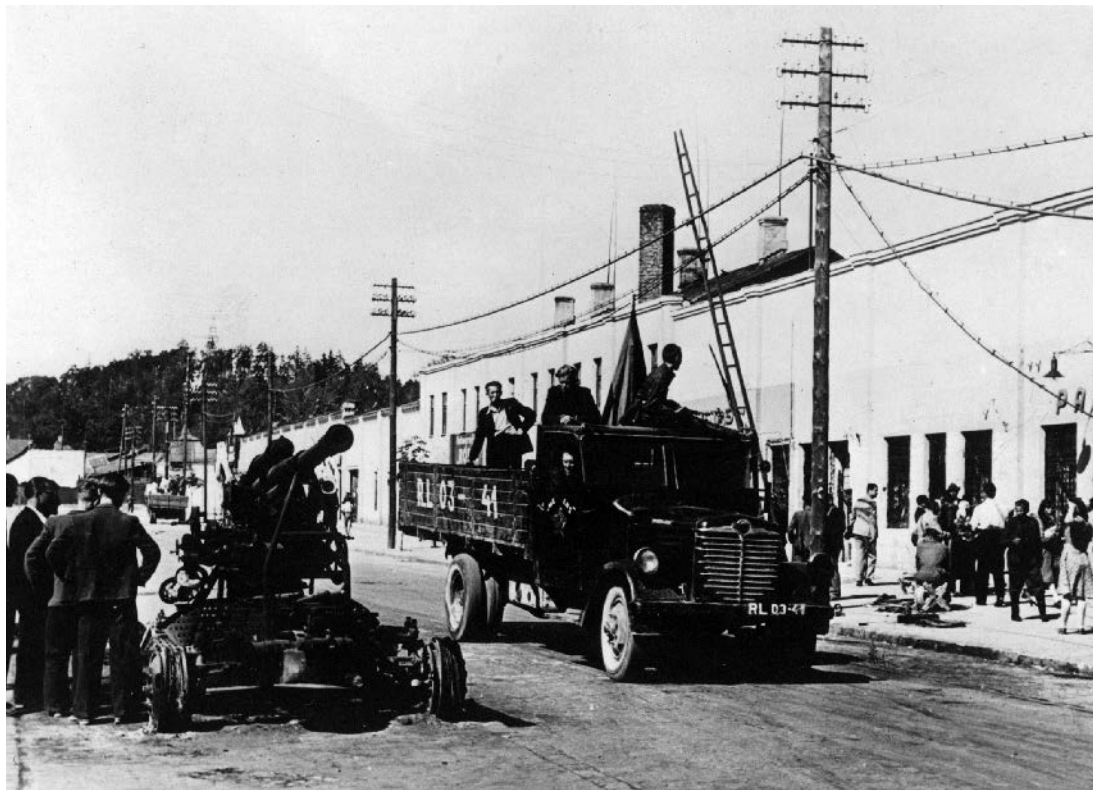
ARCHYVINIAI BIRŽELIO SUKILIMO VAIZDAI

Laikraštis „[laisvė“

Birželio sukilimas. Deginamas Stalino portretas. Lituanistikos tyrimų centras

Bolševikų paliktos zenitinės patrankos Šančiuose. Kaunas, 1941. Autorius nežinomas. LCVA

Sukilėliai laukia ginklų. Lituanistikos tyrimų centras

p. 36–37
Pirmosios Antrojo
pasaulinio karo dienos
Lietuvoje. Trispalvė
ant namo. Autorius
nežinomas. LCVA

Kauno sukilėliai su sunkiuoju kulkosvaidžiu.
Lituanistikos tyrimų centras

Prie Kazbėjų tilto. Kultūros paveldo departamento archyvas

Savanorių prospektas vokiečiams įžengus į Kauną. Valio Nepriklausoma Lietuva! Autorius nežinomas. LCVA

Aukos Raudonajam Kryžiui. Lenkijos nacionalinis skaitmeninis archyvas

Birželio sukilimo dalyvių laidotuvės Kaune. Lituaniistikos tyrimų centras

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

MES TURIME SAVO LAISVĖS JAUSMĄ...

1941 metų sukilimas yra viena grandis iš ilgos, iki šiol nenutrūkstamos virtinės Lietuvos istorijos faktų, kurie tarsi koks būtis imperatyvas eina per visą mūsų istoriją. Manau, kad Lietuvos geopolitinė padėtis nėra paskutinis faktorius. Yra kažkokia lemtis, kuri kitiems duoda geresnes sąlygas. Tai nereikėtų laikyti bausme. Būdama iš principo pasmerkta savo geopolitinės padėties, lietuvių tauta vis dėlto egzistuoja ir yra pakankamai stipri. Tiek stipri, kad jos buvimo faktų šiandien pasaulis neabejoja. Galbūt kai kas abejoja tik buvimo būdu. Tai ir norėčiau pasakyti, kalbėdamas apie savo pasirinktąjį laikotarpį – 1944–1988 metus.

Kad ir kaip tą laikotarpį interpretuotume, neturėtume pamiršti svarbiausio: tauta buvo pasmerkta sunaikinimui, jai primesta tvarka buvo naikinimo tvarka. Tačiau visa tai buvo atlaikyta. Ir taip atlaikyta, kad 1988 metais, prasidėjus pertvarkai, Lietuva išėjo į priekį. Kaip vadovaujanti jėga ji praktiškai iki pat šios dienos diktavo pertvarkos procesų eigą ir pobūdį buvusios Tarybų Sąjungos teritorijoje. Kaip toliau bus – pamatysime. Todėl nenuostabu, kad dabartį lygindami su 1941 metais, galime rasti nemažai analogijų. Viena jų – gyvas tautos dvasinis pradas ir jo išraiška. 1941-uosius galėtume laikyti nerealizuotų politinių galimybių 1940-aisiais, užeinant Raudonajai armijai, tąsa. Tai būtų teisingiausia. Tačiau iš kur tas fenomenalus sugebėjimas priešintis? O jis, mano manymu, kyla iš 1930–1940 metų, kurie reikšmingi Lietuvai kaip neįtikėtinai spartus dvasinio, kultūrinio brendimo laikotarpis. Politiniai ir kultūriniai procesai tada dar nėra subalansuoti ir adekvatūs. Kultūra bręsta sparčiau negu politika. Politika tada tik pradeda įeiti į normalėjantį demokratinį gyvenimą, o kultūra visiškai išsiskleidžia europinei tautai būdingomis formomis. Užteks priminti viena – troškusį mirti Vytautą Mačernį. Tai fenomenaliausias raktas.

1941-ųjų prasmė šiuo požiūriu mums yra visiškai akivaizdi kaip kultūrinio pasipriešinimo raiškos būdas, o politinio pasipriešinimo reikšmės nesuprastume, neįvertinę rezistencijos meto.

Karas po karo, trukęs tiek metų ir buvęs vienintelis toks Europoje, Lietuvą atskleidė, galima sakyti, iki galo. Dar daug neatsakytų klausimų – kokia buvo jo prasmė? Sakysim, ar nereikėjo nutraukti rezistenciją bent porą metų anksčiau, rasti būdų kitaip toliau priešintis. Sunku atsakyti – tai tik mintis pamąstymui. Aišku viena – karas po karo Lietuvą pavertė dykuma. Kažin ar daug šioje salėje yra žmonių, kurie patyrė viską, kas susiję su masine kolektyvizacija Lietuvoje 1947-aisiais, ypač 1949 metais. Daugelio jūsų tikrai nebuvo. Vieni buvo tremtyje, kiti emigracijoje. Tik tie nedaugelis, kurie liko čia, gali suvokti tą košmarišką šiurpą, kuris tuo metu buvo apėmęs net vaikų ir jaunimo sąmonę. Ir lydi mus dabar visą gyvenimą – vienišumo, pamestumo, absoliutaus nereikalingumo ir nežinios jausmas. Jį sunku įveikti. Apie tai negalima nekalbėti, jei norime reiškinius vertinti iš esmės – kodėl vis dėlto 1988 metais įvyko tai, kas įvyko?

Lietuvoje 1944 metais labai aiškiai mezgėsi ir plėtojosi du laikotarpiai: fizinio pasipriešinimo (iki 1953-ųjų, rezistencijos sunaikinimo) ir po to jau grynai dvasinio pasipriešinimo erdvės. Šiose erdvėse būta keleto sluoksnių. Visų pirma – kolaborantams, kur šiurkščiai, tiesiog utilitariškai buvo tvarkomi valdymo reikalai, kuriama sava tvarka. Antrasis – egzistencinis. Svarbu išbūti, nesvarbu kaip, kad tik egzistuotum. Atsiminkime: vieno milijono netekusi tauta turi labai daug nuveikti, kad galėtų bent fiziškai išlikti tokioje stresinėje situacijoje. Trečiasis sluoksnis – kultūrinis. Tai intelektualų, netgi elito sluoksnis, kur taip pat vyksta rezistencija, t. y. pasyvus pasipriešinimas suvokiant, kad reikia kurti kad ir tolias kultūros formas, kurios yra laikinos, neturinčios istorinės vertės. Jas reikia kurti, nes

priešingu atveju užgrius visai kita kultūra. Buvo metas, kai lietuvių kalbos tekstų kūrimas buvo didžiai prasmingas jau vien dėl to, kad tie tekstai buvo parašyti lietuvių kalba. Tekstų prasmės ir reikšmės klausimai atsirado vėliau, bet nenuvertinkime ir jų. Tai buvo fizinis savęs išlaikymo būdas. Ir pagaliau, sakyčiau, apie 1970 metus kilo mintis, savęs suvokimas, aiškus savo uždavinių supratimas.

Ta prasme galima išskirti tam tikrus laikotarpius. Iki 1956-ųjų vyksta, viena vertus, tarybinės ideologijos priėmimas, kada norom ar nenorom dalis žmonių ją priima, o kiti ieško, kaip šios ideologijos išvengti. O 1956-aisiais, vadinamojo Chruščiovo atlydžio metu, pirmą kartą prasiveržia mūsų nesitaikstymas su esama padėtimi. Tada labai aiškiai pastebimas bandymas į tarybinį Lietuvos gyvenimą įdiegti 1930–1940 metais išugdytą tautiškumą. Patys puikiai žinote, ką reiškia tos bylos, ką reiškia tie atminties „ASA“ raktai, literatūros, poezijos faktai.

Antrasis labai ryškus laikotarpis yra maždaug iki 1968 metų, kai Čekoslovakijos aneksijos dėka Lietuva pamato, kad „nieko nebus, visos iliuzijos turi būti atidėtos“. Prasideda visiškai naujas, sakyčiau, vidinis laikotarpis – tikrosios dvasinės rezistencijos laikotarpis. Sukuriama viena galingiausių Rytų Europoje rezistencinė spauda, atsiranda nemažai svarbių tęstinumo prasmę turinčių kultūrinių reiškinių. Tas laikotarpis tęsiasi iki pat 1988 metų. Nesutinku, kad mūsų poezija nieko verta. Yra ten grynų dvasios kristalų ir grožio įkūnijimo. Reikia tiktai atsijoti, kas yra ne taip, ir turėsime turtus, kurių gali daug kas pavydėti. Be abejo, teiginys, kad Lietuva yra poetų žemė, dar tyrinėtinas. Tačiau joje esama tikrumo. Proza, deja, neišaugo aukščiau, neišsiplėtojo plačiau už Broniaus Radzevičiaus „Priešaušrių vieškelius“. Be 1978–1980 metų filosofijos taip pat nebūtų to, ką mes turime šiandien. Be abejo, kai ką galėtume ir neigti.

Daug kas liktų nesuprantama be muzikos ir dailės. To laikotarpio muzika vis dėlto yra kapitalinė, europietiška, įvairi, conceptuali ir labai estetiška. Dailę gal šiek tiek kritiškiau vertinu. Šiaip ar taip daug vertingų dalykų ir ten galima rasti. Fotografija – unikalus, labai lietuviškas reiškinyss ir t. t.

Iš tų idėjų, iš tų sampratų, nuostatų, kurios formavosi įveikiant savo negalią iš dykumos einančioje kultūroje, brendo žmonės, asmenybės, visuomenė. Bręsta dvasia, kuri 1988 metais pajunta bendrumo jausmą, grožio ir gėrio siekimą, veržiasi būti laisva. Prisiminkite visus poezijos vakarus, „Poezijos pavasarius“ ir, galima sakyti, poezijos fiestas. Pagaliau tiesos siekimo vedama dvasia išsilieja į tai, ką vadiname Sąjūdžiu.

Sąjūdis yra pirmasis žingsnis iš grynai dvasinių formų, tos dvasios įsivisuomeninimo ženklas, kuris toliau rutuliojasi ir išsiskleidžia pačia tobuliausia, pačia nuosekliausia forma – juridine revoliucija.

Juridinės revoliucijos faktas yra Kovo 11-oji – Lietuvos valstybės atkūrimas okupacijos sąlygomis. Toliau jau pradamas konkretus valstybės rekonstrukcijos darbas. Kada mes jį baigsime, nežinau. Bet manau, kad amžių netruks. Tai jaučiame visiškai aiškiai, tai artėja. Tačiau jeigu, neduok Dieve, būtų taip, kad kokia nors beprotybė kristų ant Lietuvos ir visa tai, kas čia pradėta, būtų bandoma užgniaužti – yra antroji pareiga...

Pirmoji pareiga – išvesti Lietuvą į pasaulinį pripažinimą *de facto* ir *de jure*. *De facto* mes jau pripažįstami, o juridškai būsime pripažinti tada, kai su mumis bus pasirašomos sutartys. Antroji mūsų pareiga, tuo atveju, jeigu tai neįvyks, – pasipriešinimas ta forma, kuria privalo pasipriešinti valstybė. Noriu pabrėžti, kad tuo klausimu nėra ko diskutuoti. Reikia daryti tai, ką mums liepia daryti 1940-ieji, 1941-ieji ir 1944–1953 metai. Mes turime armiją, nors jos taip nevadiname. Mes neturime jai ginklų, bet privalome jų gauti. Ir jeigu mes nesipriešinsime dabar ginklų, mes nebūsime užbaigę to nelaimingo atvejo iki galo taip, kaip reikalauja istorija. Todėl pasirinkimo neturime. Gyvename daugybėje parametų, kurie nepriklauso nuo mūsų, bet vieną turime – tai savo laisvės jausmą ir sugebėjimą juo disponuoti. Aš džiaugiuosi, kad vis dėlto jis disponuojamas sėkmingai.

Spausdinama iš savaitraščio „Tremtinys“, nr. 13 (46), 1991 m. liepa

[APIE BIRŽELIO SUKILIMA]

R. Dolas:

1941 metų birželio mėnesį Lietuvoje vertinam
vienareikšmiškai teigiamai: tai buvo Tautos
partanga atkurti Lietuvos nepriklausomybę,
ir ta partanga buvo vainikuota sėkme – pri-
moji bolševikinė okupacija (1940-1941 m. m.)
buvo panaikinta, pradedo fašistinė okupacija,
trukusi iki 1944 metų, kada, i Lietuvą, i ien-
gus Raudonajai armijai, pradedo antroji
bolševikinė okupacija, ^{ir} bandyta panaikinti
pradėjo partizaninis karo. Tągi, ~~ir~~ abiejų
raudonųjų okupacijų buvo patandytos i veikti
gimale (1941 ir 1944-1953 metais), savo jėgo-
mė, mėsą gėd ^{domin} nentikint i pasaulio, mėsą
gėd ir jė i nemalaukus, iškyrus prikaistus,
keltinimus i netinigas, netgi dmeizikitus,
interpretacijas.

Abiem atvejais nuomės vyriausybių veiklos
vėtinimais - jau kitas klausimas. ^{2021 m.} Nepriklausomybės kovų ~~atimigiu~~ 1941 metų birželio
mėnesio - garbingas Lietuvos istorijos
pavilnis.

J. 11

MĄSTYMAI

SOVIETŲ OKUPACIJA, BIRŽELIO
SUKILIMAS IR DIENOS PO JOTRYŠ POKALBIAI: SU KAZIU BOBELIU, JUOZU KAZICKU IR
KĘSTUČIU SKRUPSKELIU

2011 metais buvo minimos Birželio sukilimo 70-osios metinės, o 2012-aisiais Lietuvoje iškilmingai perlaidoti Juozo Brazaičio, faktinio Laikinosios vyriausybės vadovo ir švietimo ministro, palaikai. Tomis progomis kūrybinė grupė (prodiuseris Saulius Bartkus, režisierius Algis Kuzmickas), su kuria ir man teko garbė dirbti, sukūrė du dokumentinius filmus: „Pavergtųjų sukilimas“ (2011) ir „Juozas Brazaitis: likau gyvenimo paraštėje“ (2012). Aš prisidėjau prie scenarijų rašymo, rengiau interviu su Birželio sukilimo dalyviais, to meto įvykių liudininkais, taip pat – su mokslininkais ir istorikais, tyrinėjančiais šį laikotarpį.

Tokių pokalbių, kurie buvo filmuojami Lietuvoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose, įrašyta keliolika. Dokumentiniuose filmuose buvo galimybė panaudoti tik mažą dalį ištraukų iš plačių, išsamių ir, mano nuomone, dėmesio vertų interviu su žmonėmis, savo akimis regėjusiais istorinius įvykius arba juos giliau tyrinėjusiais. Jie neprarado aktualumo ir dešimtmečiui praėjus. Priešingai. Tam tikra prasme jų vertė gal net padidėjo, nes dalis pašnekovų jau yra iškeliauvę į amžinybę, o gyvų liudininkų, menančių tuos laikus, praktiškai nebelikę.

Birželio sukilimo 80-metis – priežastis vėl prisiminti tuos laikus. Juo labiau, kad šis sudėtingas istorinis tarpsnis iki šiol susilaukia interpretacijų, labai primenančių sovietinės istoriografijos primetą, o dabar Rusijos propagandos kartojamą istorijos aiškinimo versiją, esą Lietuvos okupacijos nebuvo, ji „savanoriškai įstojo“ į stalininę Sovietų Sąjungą, o 1941 m. birželį vyko ne organizuotas sukilimas, siekęs atkurti svetimųjų sutriktą valstybingumą, bet tik „fašistujančių gaivalų maištas“ svetimam turtui prisiplėšti ir kitataučiams nuskriausti.

Skelbiame trys pokalbiai: su dr. Kaziu Bobeliu (1923–2013), gydytoju, ilgamečiu VLIK'o pirmininku (1979–1992), Lietuvos Seimo nariu (1992–2006), sukilimo Kaune dalyviu, dr. Juozu Kazicku (1918–2014), verslininku, filantropu, sukilimo Vilniaus LAF'o štabo nariu, dr. Kęstučiu Skrupskeliu, filosofu, istorijos tyrinėtoju, Pietų Karolinos universiteto profesoriumi, VDU garbės daktaru.

Visi pokalbiai įrašyti 2011 metais.

Vidmantas Valiušaitis

KAZYS BOBELIS: OKUPACIJA, KARAS, SUKILIMAS, PUČAS

Kazys Bobelis. Vilnius, 1992 m. lapkritis.
Gedimino Svitojaus nuotrauka. LCVA

V. Valiušaitis. 1940 m. birželio 15-oji. Ar prisimenate tą dieną?

K. Bobelis. Labai gerai.

Kur tuo metu buvote?

Buvau gimnazistas. Tą dieną, šeštadienį, Kauno „Aušros“ berniukų gimnazijoje buvo numatytos iškilmingos abiturientų išleistuvės ir gimnazijos mokslo metų pabaiga. Mano tėvas pulkininkas Jurgis Bobelis, Kauno komendantas, atvežė mane ir brolių į gimnaziją. Kadangi jis buvo gimnazijos tėvų komiteto pirmininkas, ta proga turėjo pasakyti kalbą. Jam kalbant priėjo vienas jo adjutantų ir kažką pasakė. Tėvas kalbą nutraukė ir paaiškino, kad turi išvykti. Pamojavo ranka ir išėjo.

Gimnazijoje pajutome sukrėtimą. Direktorius pasakė: „Šiandien daug kalbų nebus. Ir jūs eikite namo.“ Nepasakė, kad Lietuva užimama, bet supratome, kad atsitiko kažkas nepaprasta. Kai tėvas išėjo, pamačiau jį tik po pusantros paros.

Iš gimnazijos su draugais – Binkiu, Budrevičium, Anilioniu, Venskevičium ir kitais, gal septynios aštuonios, išėjome į Laisvės alėją. Prie soboro, buvusios Įgulos bažnyčios, pamatėme daugybę rusų tankų. Dauguma jų buvo sugedę. Kareiviai stoviniavo, rūkė *machorką*, kiti – taisė. Sukiojosi moteriškės, daugiausia žydų tautybės, su *bukietais* gėlių. Bėgiojo aplink, dalijo gėles rusų kareiviams. Nešė pieno, degtinės, davė maisto.

Tų tankų ir tankistų buvo pilna visur: Laisvės alėjoje, Parodos gatvėje, Žaliakalnyje... Kai kurie tankai į Parodos kalną, atrodė, negalėjo užvažiuoti – vis sustodavo. Taisė išlipę vienmarškiniai kareiviai. Kiti šoko, dainavo, *šnapsą* gėrė nesivarždami. Butelius laikė tiesiog rankose. Tada pirmąsyk pamatėme, kaip rusų kareiviai šoka *kazačioką*.

Stebėjome tuos vaizdus kokią valandą. Po to parėjom namo. Mama pasakė, kad tėvas dar negrįžęs, o rusų kariuomenė užėmė Lietuvą. Sakė niekur daugiau neiti, būti namie.

Tėvą, kaip vėliau paaiškėjo, generolas Vincas Vitkauskas išsikvietė ir liepė priimti į Kauną įvažiavusių rusų dalinį. Tokie buvo pirmi įspūdžiai.

Kaip keitėsi gyvenimas, kai pajutote, kad Lietuva okupuota?

Po dešimties dienų, birželio 25-ąją, – atsimenu kaip šiandien – tėvą į kariuomenės štabą iškvietė generolas Feliksas Baltušis. Jis buvo rusų kilmės lietuvis, jį paskyrė Lietuvos kariuomenės vyriausioju vadu. Baltušis pasakė: „Pulkininke, nuo šios dienos jūs esate atleistas. Eikite namo. Pranešime, ką turite daryti.“

Pareigas liepta perduoti majorui Antanui Biknaičiui, kuris buvo tėvo pavaduotojas, žemesnio rango karininkas. Po to tuoj pat pašalino ir Biknaitį, skirdami rusams tinkamą komendantą. Tėvui davė mėnesį atostogų. Netrukus liepė atvykti į Vilnių, į divizijos 29-ojo šaulių korpuso štabą. Sakė, siunčia į Maskvą, M. Frunzės karo akademiją, drauge su kitais lietuvių karininkais.

Po kelių dienų laukiam grįžtančio tėvo. Negrįžta. Mama skambina į štabą, skambina Nasvytienei, Lietuvos kariuomenės gydytojo Kazimiero Nasvyčio žmonai. Ji irgi nieko nežino. Kartu buvo ir generolas Vladas Karvelis, jis gyveno toje pačioje laiptinėje. Mama su ponia Karveliene draugavo. Karvelienė taip pat blaškosi, nesulaukia vyro. Mama verkia, nežinom, ką daryti. Skambina Sofijai Binkienei. Binkiai gyveno Prūsų gatvėje tame pačiame name, kur ir Justas Paleckis, tik kitoje laiptinėje. Mes, vaikai, draugaudavome, žaisdavome futbolą: aš, Gerdas Binkis, Paleckio sūnus Vilnius, jis vėliau žuvo, kiti...

Buvo toks atsitikimas. Vieną dieną rašytojas Kazys Binkis, Gerdo tėtė, ateina, pakviečia mane: „Kaziuk, – sako, – noriu tavęs vieno dalyko prašyti. Ar galėtum pakalbėti su tėvu, kad mane priimtų? Noriu pasimatyti.“ Tai buvo 1938 metais, po lenkų ultimatumo. Tėtė, sakiau, kiekvieną dieną grįžta apie trečią valandą. Tokiu metu visada būna namie. Perdaviau prašymą, tėvas iškart sutiko: „Tegul ateina, pasikalbėsime.“

Pasikalbėjo jiedu, po to dar ir *čierką* išgėrė. Kai Binkis išėjo, tėvas mamai ir sako: „Gerdo tėvas prašė, ar negalėčiau kaip nors padėti iš Varnių koncentracijos stovyklos ištraukti Justą Paleckį.“ Mat po lenkų ultimatumo Kaune vyko didelės demonstracijos. Tėvas kaip komendantas bandė tuos demonstrantus raminti. Su studentais jis turėjo ypač gerų ryšių, labai draugiškai sugyveno. Su jais susitiko, pakalbėjo. Visi pradėjo skirstytis. O Paleckis tada išsišoko. Pasakė labai pikta kalbą, iškoneveikė Vyriausybę. Tėvas grįžo baisiai susinervinęs. Vidaus ministras Julius Čaplikas nurodė suimti. Čaplikas buvo įtakingesnis už tėvą ir Paleckį suėmė. Tai Binkis ir sako: „Ar galėtum, pulkininke, padėti, kad kaip nors paleistų Paleckį? Aš irgi daug pinigų neturiu, sunku pragyventi, o turiu dabar remti dar ir Paleckio šeimą – neturi iš ko gyventi, jų tėvas Varniuose.“

Tėvas su Čapliku gerai sutarė, nors Čaplikas buvo tautininkas, o tėvas – krikščionis demokratas. Pasikalbėjo su Čapliku, tas ir paleido Paleckį po kokių trijų ar keturių dienų, bet turėjo pasižadėti prieš valdžią neveikti...

Grįžkime prie jūsų tėvo, kuris prapuolė M. Frunzės karo akademijoje...

Taigi, jis negrįžta. Mama verkia, rauda. Karvelienė nieko nežino. Nasvytienė taip pat nežino. Visos jau beveik isterikuoja – nė viena nežino, kur jų vyrai. Tik po kokio mėnesio ar dviejų mama sužinojo, Karvelienė atbėgusi pranešė: generolą Karvelį paskyrė divizijos vadu! Tada mama paprašė Karvelienės, gal sužinotų, kur Jurgis? Bet nieko nesužinojome. Vieną dieną mama sumanė: „Bandysiu, – sako, – nueiti pas Paleckį.“ Prisiminė, kaip tėvas jį gelbėjo.

Nuėjo į prezidentūrą, užsirašė į priėmimą. Du ar tris mėnesius – jokio pasimatymo: tai užsiėmęs, tai išvažiavęs. Pagaliau sausio ar vasario mėnesį susitikimą gavo. Mama paskambinusi mums į Kauną džiaugėsi: „Vaikai, gavau pasimatymą su ponu prezidentu. Gal sužinosim, kur tėtė.“

Nuvykome į Vilnių. Manęs, brolio ir mažos sesutės į prezidentūrą neįleido. Liepė gatvėje palaukti. Mamą įleido, ji turėjo raštišką pranešimą, kad Jo Ekscelencija prezidentas priims. Laukia. Ateina sekretorė ir sako: „Labai gaila, ponai, bet prezidentas labai užsiėmęs. Dabar priimti negali. Žadėjo pranešti, kada galės vėliau.“

Taip niekada ir nepranešė. Pamaniau: tėvas, nors ir nepažinojo, paprašytas mano draugo tėvo, pasirūpino, kad Paleckį iš Varnių kalėjimo paleistų, o kai mano tėvas dinga be žinios, tai prezidentas atsisakė su mama net pasikalbėti...

Ir mes nieko apie jį nežinojome iki pat karo pradžios. Visiškai nieko!

O kas jam buvo nutikę?

Gavo nurodymą vykti į Maskvos M. Frunzės karo akademiją. Ten buvo pasiūsti 25 ar 26 karininkai. Liukso klasės rusų vagone važiavo į Maskvą. Priėmė juos geriausiam viešbutyje, privaišino. Kitą rytą 9 val. turėjo prisistatyti akademijoje. Vėliau jis pasakojo: „Nueinu, prieina du kareiviai, atkiša šautuvus. Nutraukia mano antpečius, nuplėšia sagas, atima diržą ir – į Butyrkų kalėjimą.“

Butyrkų kalėjime kas antrą trečią naktį – tardymai. Rėkia, muša, kankina: „Kokie vokiečių planai?“ Suriša rankas. Palubėje – kablys. Pakabina ant kablio, kad kojomis nesiektų grindų. Nuvelka marškinius, visiškai nuogai išrengia, tada botagais pasikeisdami kapoja. Reikalauja pasakyti. O ką pasakys, kai nieko nežino? Alpo iš skausmo. Priėjo iki to, kad peiliais nugaroje išpjovė tris rėžius.

Kai vokiečiams subombardavus Rygos kalėjimą tėvas beveik pėsčias parėjo į Kauną, su mama pusę metų peroksidu plovėme jo nugaros žaizdas. Tuo laiku nebuvo nei penicilino, nei kitokių vaistų. Tik tokio juodo tepalo mama gavo. Aš peroksidu, būdavo, išplaunu, mama užtepa, dedu marlės ir sutvarstome. Pusę metų šitaip. Jeigu atsiremia – visa nugarą šlapia, taip pūliavo.

Kaip jis atsidūrė Rygoje ir kaip išsigelbėjo?

Butyrkų kalėjime tėvas sėdėjo iki 1941 m. balandžio. Tada jį pervežė į Rygos kalėjimą. Kadangi tėvas laisvai kalbėjo angliškai, vokiškai ir rusiškai, tai nutarė jį pasitelkti šifruoti perimtus pranešimus anglų ir vokiečių kalbomis, išversti juos į rusų kalbą.

Prasidėjus karui tėvas buvo Rygos kalėjime. Kai bombos susprogdino kalėjimo pastatą, jis ištrūko. Traukiniu sugebėjo atvažiuoti iki Šiaulių, o iki Kauno parėjo pėsčiomis. Karas prasidėjo sekmadienį, o trečiadienį, apie 4 val. ryto, jis jau pasibeldė į langą. Mama bijojo atidaryti duris. Apžėlęs buvo, baisus, vos atpažinome.

Kitą dieną jau ėjo į tarnybą. Laikinoji vyriausybė, kuri nežinojo, kur jis yra, paskyrė jį atgal į komendanto pareigas.

Kokios nuotaikos tvyrojo karo išvakarėse, prieš ateinant vokiečiams?

1941-ųjų pradžioje slaptos veiklos buvo, bet ji, sakyčiau, buvo daugiau vaikiška. Anti-sovietinių atsišaukimų nešiojimas, klijavimas, plepėjimas savo kompanijose, *dainuškų* dainavimas... Nieko rimto, nieko organizuoto. Tačiau bene kovo ar balandžio mėnesį Leonas Prapuolenis (jis pas mus gyveno) ėmė kalbėti, kad greitai prasidės karas su vokiečiais. Reikia jaunimą nuteikti, kad visi dalyvautų.

Vieną dieną leitenantas Vladas Garbenis sako: „Suorganizuokite kokius 15–20 jaunų vyrų, kuriuos galėtume pašaukti bet kurią dieną.“ Ir liepė būti pasirengusiems. Kai gausime žinią, reikės prisistatyti. Brolis Jurgis tuojau pat surinko 15–20 mūsų draugų: Žiaugrą, Anilionį, Binkį, Blažį, Venskevičių, Lapą, Budrevičių, Svilą... Visi gimnazistai, vyresnio nė vieno. Gaudavome nurodymus, kad visas būrys nevaikščiortų kartu, eitume po vieną, po du. Savo ausimis girdėjau, kaip Prapuolenis, Damušis, Vėbra, Garbenis, Babickas, Dobkevičius davė paskutines instrukcijas. Atsimenu kaip šiandien: „Garantuoti negalime, bet visi duomenys rodo, kad sekmadienio naktį prasidės karas.“ Tai įvyko likus maždaug savaitei iki karo pradžios.

Ir tikrai: kitą sekmadienį – karas. Pirmąkart gyvenime pamačiau virš miesto pakabintas lempas – kokios penkios ar aštuonios lempos. Tarsi išsyk užsidegė šviesos, mat vokiečiai pakabino tokius šviečiančius žibintus su parašiuotais. Mūsų namas stovėjo ties Kauko ir Aguonų gatvių kampu, tad visas Kaunas – po kojom. Vaizdas buvo įspūdingas: naktis, o viskas apšviesta! Atbėgo leitenantas Garbenis: „Karas! Apsirenkit! Į savo vietas!“

Trise nubėgome į Aukštaičių gatvę, Šv. Antano parapijos salę. Čia jau buvo pilna žmonių ir dar rinkosi. Tuoj atsirado daug viršininkų. Visi komanduoja, liepia atsistoti, rikiuotis. Bet ginklų neturėjome. Leitenantas Garbenis atėjo su uniforma. Aš su Jurgiu – vienmarškiniai. Visus suregistravo, suskirstė į kuopas. Garbenis komanduoja: „Vyrai, eisime į Parodos aikštę.“ Klausiam – ko? Atsako: „Ten yra ginklų sandėliai. Mums pavesta atnešti čia ginklų.“

Labai tyliai vienas paskui kitą ėjome, iki pasiekėme Parodos gatvę. Mūsų buvo vienuolika, čia prisidėjo dar du. Virš miesto šviesu. Pradėjo kristi bombos. Atėjom į vietą – aukšta tvora. Garbenis ėmė lupti lentą. Vargais negalais išlupo ir griuvo aukštiekninkas su ta lenta. Bet tuoj pašoko, įkišo galvą pro plyšį. Mostelėjo ranka: „Tyliai – į vidų!“ Prapuolenis nuėjo prie pirmojo paviljono. Viskas užrakinta. Eina aplink. Mes iš paskos kaip avinai. Jis sako: „Reikia išplėsti duris, kitaip nieko nebus.“ Pradėjo švisti. Buvo gal kokia trečia ketvirta valanda ryto. Prapuolenis sako: „Stovėkite už kampo. Tik keli lipkite į vidų. Jei išgirs rusai, visus nušaus.“ Ir aš įlipau, Anilionis įlipo. Viduje – dėžės. Medinės, ilgos. Baisiai sunkios. Su spynomis. Atlupome lentą, žiūrime – alyva sutepti šautuvai.

Tuoj apsiginklavome. Visi, kiek galime panešti – į Aukštaičių gatvę. Šautuvai sunkūs. Aš tris nešiau. Brolis, mačiau, nešė, Gerdas nešė. Visi po du ar po tris.

Atnešėme juos į Aukštaičių gatvę. Viršininkai juos paėmė, pastatė mus į sargybą prie namo kampo. Man įdėjo dvi kulkas, nes jų trūko.

Jau buvo prašvitę. Ir tuo metu pradėjo bėgti rusai. Parodos gatvė – į viršų. Daugybė rusų. Sunkvežimiai, traukiamos patrankos, pėsti kareiviai... Aš tokio vaizdo gyvenime nesu matęs ir niekad nematysiu. Sunkvežimiu važiuoja, o rusų prilipę kaip silkių. Kiek tik gali mašina pavežti. Kiti netelpa, rankomis laikosi įsitvėrę už bortų ir važiuoja.

Kaip vyko sukilimas? Kokie buvo tolesni jūsų veiksmai?

Aktyviuose veiksmuose aš nedalyvavau. Mūsų būrio darbas buvo eiti sargybą Aukštaičių gatvėje ties parapijos namais. Vėliau mus pastatė į sargybą prie Parodos gatvės, mat sandėliai buvo dideli, pilni ginklų. O Jėzau Marija, kiek buvo ginklų!

Tai iš kur tiek daug žuvo sukilėlių? Sakoma, kad apie tu tūkstančius...

Galėjo žūti ir daugiau. Savo akimis mačiau, kaip buvo nukauta apie dešimt sukilėlių. Tarp jų – ir mano geriausias draugas Kęstutis Cipliauskas. Jis buvo Kauno aukščiausiojo tribunolo teisėjo sūnus. Ėjome Vytauto prospektu. Staiga pasirodė sunkvežimis, pilnas rusų kareivių. Sustoję. O mes – su šautuvais. Sakau: „Kęstai, bėgam atgal į tarpuvartę!“ Aš spėjau įbėgti. O Kęstas bėgo prie kiosko, tikėjosi už jo užsiglausti. Rėkėme jam: „Kęstai, atgal! Atgal!“ Jis vis tiek – už to namuko. Iš sunkvežimio paleido kulkosvaidžio seriją. Nukovė vietoje, tiesiog mano akyse. Po to jį iškilingai palaidojome.

Vertindami to meto įvykius ne vienas tyrinėtojas ir Paleckio, ir Ambrazevičiaus-Brazaitis vyriausybes vadina marionetinėmis. Kokia jūsų, to meto amžininko, nuomonė?

Manau, kad Paleckis nebuvo rusų agentas. Mes su jo vaiku žaisdavom. Dar prieš jam tampant prezidentu mačiau mažiausiai šimtą kartų, jei ne daugiau. Mačiau jį keletą kartų demonstracijose, mačiau kalbantį, bet labiausiai įstrigęs toks Paleckio vaizdas. Žaidžiame futbolą: aš, Bielskis, Blažys, Binkis, Anilionis... Ateina vyras su dideliu popirosu, gana aukštas, liesas. Sako: „Tai ką jūs čia darot?!“ Kažkuris iš mūsų: „Pons Palecki, žaidžiame futbolą.“ – „Ką jūs sakot?!“ Ir nueina. Apsisukęs vėl grįžta. Dar kitą kartą ateina be marškinių, tik su kelnėmis ir apatiniais. Niekada nemačiau jo be cigaretės.

Mano nuomone, Paleckis buvo geras žmogus, bet silpnos valios. Todėl lengvai laužomas. Ką jam liepė Pozniakovas, Dekanozovas, tą jis ir darė.

Bet jis vis tiek, manau, buvo lietuvis. Išgelbėjo Gerdą. Binkis buvo suimtas, nuteistas sušaudyti. Jo pamotė Binkienė buvo „komunistuojanti“, kairiųjų pažiūrų. Labai bendravo su Paleckiais, gyveno šalia. Kai Gerdą suėmė ir uždarė į kalėjimą, Paleckis jį ištraukė. Žinoma, prieš tai *davė pipirų*: „Ko tu lendi kur tau nereikia?!“ Lietuviškumo jis vis dėlto turėjo daugiau už Gedvilą ar Sniečką. Paleckis priklausė lietuvių ir sovietų draugijai. Tarp jos narių buvo nemažai inteligentijos, Vyriausybės, karininkijos atstovų. Tėvas sakydavo, kad ten patiekdavo labai gerą vakarienę, gausiai išgerti. Svečiai ypač noriai vaišindavosi rusiškais ikrais. Paleckis ten nuolat lankėsi.

Ambrazevičius-Brazaitis buvo Kauno „Aušros“ mergaičių gimnazijos lietuvių kalbos ir literatūros mokytojas. Kaip premjeras, man įspūdzio nedarė. Ne todėl, kad būtų kaip nors netinkamai elgęsis. Tiesiog negalėjau suvirškinti to, kad mano vakarykštis gimnazijos mokytojas staiga tapo ministru pirmininku!

Kiek asmeniškai pažinojau Ambrazevičių-Brazaitį, jis buvo nepaprastai padorus, rimtas žmogus, patriotas. Taip susiklostė aplinkybės, kad jam teko eiti ministro pirmininko pareigas labai sudėtingu istorijos momentu. Manau, kad tada Ambrazevičius-Brazaitis labai tiko tam postui. Jis buvo nepaprastai taktiškas, ramaus būdo, niekada nesikarščiuodavo.

Esu daug sykių jį matęs. Vėliau buvau sutikęs Vokietijoje, kai jis ėjo VLIK'o informacijos, po to – užsienio reikalų tarnybų valdytojo pareigas. Gerai jį pažinojau, mat studijavau

Tiubingene, o jis gyveno Pfulingene, prie pat Tiubingeno. Už dviejų trijų kilometrų buvo Roitlingenas, jau didesnis miestelis, kuriame buvo įsikūrę ir Steponas Kairys, ir Mykolas Kurpavičius, ir Vaclovas Sidzikauskas, ir kiti VLIK'o nariai. VLIK'o būstinė buvo Pfulingene.

Kodėl buvo surengtas voldemarininkų pučas prieš Laikinąją vyriausybę?

Ambrazevičius-Brazaitis padarė vieną klaidą. Jis, kaip humanitaras, be reikalo bandė ieškoti kompromiso su tais, su kuriais kompromiso nebuvo galima rasti. Tokie kaip Pyragius, Šimkus, Kviecinskas, Kubiliūnas veikė išvien su vokiečiais, buvo tikri išdavikai ir jie netrukus atvirai sukilo prieš Vyriausybę. Su jais buvo neįmanoma susitarti.

Kai Lietuva pasiskelbė nepriklausoma, ji neturėjo jokios kariuomenės, jokių ginkluotų pajėgų. Kariuomenę ėmė organizuoti generolas Stasys Pundzevičius, tėvas ir pulkininkas Andrius Butkūnas. Kadangi tėvas buvo Kauno komendantas, jis tapo tos organizuojamos kariuomenės vadu. Vokiečiai stengėsi perimti šių ginkluotų pajėgų kontrolę ir veikė pirmiausia per voldemarininkus.

Vokiečiai iš karto pradėjo tėvą spausti, kad jis įsteigtų getą. Kol tėvas buvo komendantu, geto steigimą vilkino. Bet tuo metu Pyragius, Brunius, Šimkus, Taunys, Žarskus, kiti ponaičiai voldemarininkai pradėjo kelti riaušes ir prieš Vyriausybę, ir prieš Bobelį. Esą jis „bolševikų pakalikas“, atsisako pasirašyti dėl žydų geto steigimo.

Į mūsų namus suimti tėvo atvažiavo Pyragius, Žarskus, Stanevičius, Deksnys, Šimkus ir kiti. Bet tėvui jau buvo pranešta, kad rengiamas sukilimas prieš Vyriausybę ir komendantūrą, ir jis buvo išvykęs į komendantūrą. Voldemarininkai sumušė tarnaitę, išdaužė langus, išgriozdė namus, bet tėvo nerado.

Komendantūroje jau buvo prieita iki susišaudymų. Nedaug trūko, kad būtų pralietas kraujas. Su savo keliais draugais buvau tėvo apsaugos būryje, mes buvome užsibarikadavę komendantūroje. Man dar ir šiandien ausyse tebeskamba sukilimo naktį – iš liepos 23-iosios į 24-ąją – Pyragiaus ištarti grasinantys žodžiai pulkininkui Bobeliui, ginančiam Lietuvos laikinosios vyriausybės pozicijas: „Mes čia veikiame gestapo vardu ir jūs, pulkininke, greičiau pasiduokite ir eikite namo. Duodam jums penkias minutes apsigalvoti. Jei ne, tai gestapas viską pats sutvarkys. Tada jums bus blogiau.“

Tėvas dėl Lietuvos ne kartą rizikavo gyvybe. Buvo savanoris, dviejų Vyčio Kryžiaus ordinų kavaliere, nepabūgo tautos išdavikų, išvarė juos lauk. Tada jiems nepavyko jėga užimti Kauno komendantūros ir nuginkluoti ją ginančių vyrų.

Tačiau jėgos, žinoma, buvo nelygios. Voldemarininkai buvo tik įrankis vokiečių rankose. Komendantūrą galų gale naciai užėmė, tėvą suėmė ir uždarė į gestapo būstinę. Tą naktį taip pat suėmė ir Prapuolenį. Jį išsivežė voldemarininkai. Tėvą gestapo rūsyje išlaikė apie dešimt dienų, po to skyrė dviejų mėnesių namų areštą. Prapuoleniui baigėsi blogiau – jį išsiuntė į Dachau koncentracijos stovyklą.

Tėvas sugebėjo paleisti apie du tūkstančius suimtų ir IX forte uždarytų žydų, išgelbėjo visus vaikus ir moteris. Ir mūsų namuose du žydai – Potruchas ir Davydovičius – šešias savaites slapta gyveno tarnaitės kambaryje. Po to mamos tėviškėje juos globojo Dominykas Miniotas. Jo brolių Juozą ir abu tėvus bolševikai buvo išvežę į Sibirą, tad jo namuose buvo vietos. Potruchas buvo Kauno muilo fabriko direktorius, Davydovičius – prekybininkas.

Broliai Kazys (kairėje) ir Jurgis Bobeliai 1941 m. birželio sukilimo dienomis. Autorius nežinomas. LCVA

**JUOZAS KAZICKAS:
ATLIKO NELYGSTAMO PASIAUKOJIMO ISTORINĮ DARBĄ**

Juozas Kazickas. Vilnius, 1993. Romualdo Jurgaičio nuotrauka. LCVA

V. Valiušaitis. *Daktare Kazickai, 1941 m. birželį buvote Vilniuje, savo akimis matėte, kas čia vyko pirmomis karo dienomis. Vieni tvirtina, kad Vilniuje sukilimas buvo, kiti – kad jo net nebuvo. Ką Jūs pasakytumėte?*

J. Kazickas. Tokio, koks buvo Kaune, Vilniuje nebuvo. Kodėl? Visų pirma todėl, kad sukilimo išvakarėse Vilniaus štabas buvo išduotas ir likviduotas. Neliko vadovybės. Antra, lietuvių kolonija Vilniuje buvo maža. Lenkiška aplinka buvo nepaprastai antilietuviška, mums pavojinga. Pavojai kilo ne tik iš sovietų pusės, bet ir iš lenkų. Negalėjome žinoti, kokia situacija susiklostys iš lenkų pusės. Vieni į kitus žiūrėjome su tam tikru įtarumu. Atsargiai vieni kitus stebėjome: ką daro jie, ką darome mes.

Be to, čia nebuvo tokios išplėtos pagrindžio organizacijos, kokia buvo Kaune. Tačiau galbūt svarbiausias dalykas yra tas, kad kai neturi pakankamos masės, tai negali sukurti to visuotinio jausmo, reikalingo platesnei visuomenei įsitraukti į sukilimą. Mes to Vilniuje pasiekti negalėjome. Turėjome ginklų. Su Šimkum, ugniagesių vadu, išvežiojome žmonėms, išdalijome karo išvakarėse. Na, o ką daryti paskui? Atskirų susišaudymo židinių buvo, ypač lietuvių dalims bandant atsiskirti nuo Raudonosios armijos. Ne visiems pavyko. Kiti buvo priversti trauktis kartu su rusų armija. Taigi Vilniuje buvo lokaliųjų epizodų, tačiau Vilnius niekada nepasiekė to, ką padarė Kaunas.

Geraį pažinojote Brazaitį. Kaip apibūdintumėte jo vaidmenį Birželio sukilimo ir Laiškinosios vyriausybės dienomis?

Tai buvo neeilinė asmenybė, atlikusi milžiniškos įtampos, nelygstamo pasiaukojimo pareikalavusį istorinį darbą ir, kaip pats yra pasakęs, „nelygių jėgų platformą“. Ten, žinoma, mums nebuvo jokios vilties. Mes nežinojome, negalėjome net įsivaizduoti, kad dalykai taip klostysis.

Žinoma, laukėme karo. Šiek tiek būdami „požeminėje veikloje“, turėdami informacijos apie vykstantį pasirengimą, tikėjome, kad karas prasidės birželio 15, o ne 22 dieną. Ta uždelsta savaitė irgi buvo mūsų tautos tragedija – būtume išgelbėję 30 tūkstančių žmonių, kurie buvo ištremti. Žinojome apie gresiantį pavojų, buvo ženklų, kad pasirengimai masiniams trėmimams vyksta. Todėl dėtos viltys į karą. Bet tai buvo, galima sakyti, teroro siaubiamų ir neviltyje skęstančių žmonių savotiškas gelbėjimosi šiaudas.

Brazaitis sukilimui ruošėsi. Svarbiausia – ruošėsi nepriklausomos Lietuvos atstatymui. Ir ryžtas visų tų žmonių, kurie buvo jo ministrų kabineto nariai, buvo nepalaužiamas. Tačiau kadangi sovietinėse replėse buvome tik vienus metus, tai buvome galbūt iš dalies ir naivūs. Vylėmės, kad parodysime ryžto, užimsime pozicijas, ateis kiti, ir viskas bus gerai. Bet istorija, žinoma, pasisuko visiškai kitaip. Ir čia prasideda milžiniška tragedija: užgniaujama nepriklausoma Vyriausybė, suimami žmonės, tremiami į Dachau koncentracijos stovyklą, Brazaitis priverčiamas slapstytis ir t. t.

Kaip manote, kodėl Brazaitis, neišsipareigojęs naciams, nesutikęs tapti generaliniu tarėju, nors buvo siūloma, o verčiau pasirinkęs rizikingą pagrindinę veiklą, tapo tarsi kaltesnis už tuos, kurie po to trejus metus buvo vokiečių pareigūnai?

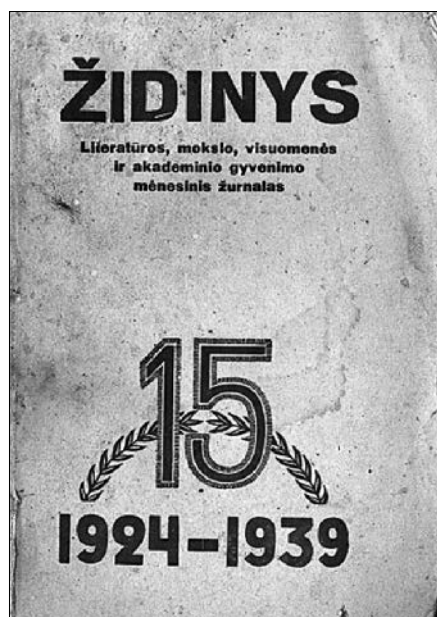
Brazaitis buvo simbolis, kurį reikėjo sunaikinti. Kiti buvo antraeiliai žaidėjai, o jis buvo pagrindinis. Nesakyčiau, kad Adolfas Damušis, Pranas Padalis, Vytautas Vaitiekūnas ar daugelis kitų būtų mažiau svarbios asmenybės. Anaipol. Tačiau vis tiek jie nebuvo tie, kurie būtų turėję simbolinės reikšmės. Brazaičio asmenybė buvo reikšminga būtent tuo. Reikia matyti žmogaus intelektą, visą jo vadinamąjį orumą. Jis buvo būtent laisvės simbolis, nekompromisis laisvės simbolis. Ir dėl to jį reikėjo sunaikinti. Visiems. Ir vokiečiams, ir bolševikams. Žinoma, su žydų tragedija iškilo, galima sakyti, dar viena tragedijos dimensija, kai Himlerio įstatymas dėl žydų sunaikinimo pradėjo veikti ir Lietuvoje. Tai tapo pretekstu priekaištams ir mūsų Vyriausybei, nepaisant to, kad žydų klausimas buvo išskirtinai nacių reikalas. Tačiau pasidarė taip, kad net ir žydų akyse Brazaitis tapo įtartinas.

Jūs gerai jį pažinojote asmeniškai. Ar Brazaičio asmenybės sanklodoje buvo kokių nors šešėlių dėl antisemitinių nuotaikų, simpatijų profašistinėms pažiūroms?

Absoliučiai jokių. Absoliučiai. Aš jį pažinojau dar Lietuvoje, dar prieš Vyriausybės sudarymą. Po to pažinojau kaip premjerą. Vėliau – kaip pagrindininką, besislapstantį nuo gestapo. Labai artimai bendravome čia, Amerikoje. Jis yra mano sūnaus krikšto tėvas, artimas mano bičiulis. Mano namuose jis praleisdavo gana daug laiko. Tad aš jį labai gerai pažinojau – galiu liudyti. Ne, ne. Nė menkiausio šešėlio! Niekur. Jokiais atžvilgiais. Absoliuti niekšybė kaltinti jį priešišku žydams ar simpatijomis naciams. Jis buvo gilus žmogus, intelektualas, humanistas *par excellence*. Jam kiekvienas žmogus buvo Dievo kūrinys – nesunaikinamas, nepažeidžiamas, kiekvienas žmogus turėjo stovėti Dievo akivaizdoje ir atiduoti ataskaitą. Ataskaitą Dievui, ne žmogui. Ar juodas, ar baltas, ar katalikas, ar žydas, ar kitos religijos, ar visai be religijos. Toks buvo jo požiūris.

Klausykite, aš gerai pažinojau visą tą grupę – Brazaitį, Maceiną, Grinių, Girnių, Ivinskį, Padalį, kitus. Tai buvo aukščiausio laipsnio humanistai! Jie išsiugdė Šalkauskio, Mykolaičio-Putino, Tumo-Vaižganto dvasia. Jų intelektualinė mokykla buvo ateitininkų organizacija, mėnraštis „Židinys“, dienraštis „XX amžius“. Iš šitos idėjinės aplinkos kilo Juozas Lukša, Julijonas Būtėnas – savanoriai, pasiaukoję dėl Lietuvos laisvės. Jų politinė filosofija buvo paremta krikščioniškąja pasaulėžiūra ir krikščioniškąja socialine doktrina. Ši doktrina teigia, kad žmogaus teisės kyla iš Dievo, ne iš žmogaus. Todėl joks žmogus neturi teisės paneigti šių teisių kitam žmogui.

Kai kurie politikai ar net istorikai deda lygybės ženklą tarp Paleckio ir Ambrazevičiaus vyriausybių: jos abi esą buvusios marionetinės. Kokia Jūsų nuomonė?

Dėl tokio palyginimo galima tik nusišypsoti. Kalbant tiesiai, lyginti yra tiesiog nepadoru. Jeigu Brazaičio Vyriausybė būtų buvusi marionetinė, kodėl jis tada turėjo slapstytis nuo gestapo? Ar Paleckis slapstėsi nuo NKVD? O čia – jis, simbolis tos visos vyriausybės, buvo pogrindyje! Čia negalima lyginti. Mano manymu, Paleckis buvo įsitikinęs, idėjinis žmogus, tikėjo ta sistema, tikėjo komunizmu ir sistemingai vykdė tai, kuo tikėjo. Manau, kad ir Salomėja Nėris tuo tikėjo. Bet paskui, kai suprato, kuo ji tikėjo, baisiausiai nusivylė. Paleckis niekada to nepamatė, jis liko ištikimas komunizmui iki galo. Jis buvo tos sistemos dalyvis. Mes buvome už nepriklausomą Lietuvą. Brazaitis buvo nepriklausomos Lietuvos vyriausybės vadovas. Nepriklausomos Lietuvos. Laisvos ir demokratinės. Tegu ir trumpai. Toks skirtumas.

Kaip Jūs apibūdintumėte tas šešias Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklos savaites? Kas tai buvo? Ar laisva Lietuva buvo atkurta? Ir kokia tos Vyriausybės reikšmė?

Aš manau, kad Lietuvos aspiracijos buvo pareikštos. Mes paskelbėme pasauliui, ko siekiame. Žinoma, karo sąlygomis mūsų balsas tarptautinėje plotmėje buvo girdimas ribotai. Tačiau svarbiausias dalykas buvo ne tiek pasaulinis atgarsis, kiek atoliepis į Lietuvos žmonių lūkesčius: štai mes vėl esame laisvi! Tai buvo didelės reikšmės simbolinis aktas. Sukilimas pasklido po visą kraštą. Praktiškai be jokios organizacijos! Nors ir buvo tam tikri taškai, rengę sukilimą komunistiniu laikotarpiu, suorganizuoti tokiu mastu, kokiu jis vyko, buvo neįmanoma. Visi pakilo prieš okupantą, visi vijo jį lauk. Sovietinė kariuomenė bėgo neatsigrėždama, ne visi komisarai, sovietiniai pareigūnai spėjo pasiimti savo antrąsias puses. Mes, aišku, galvojome, kad galbūt atgauname tam tikrą laisvę, nes nežinojome, kad naciai jau buvo numatę mus sunaikinti. Laikinoji vyriausybė išsilaikė tik keletą savičių, tačiau pėdsaką tautos sąmonėje paliko ilgiems dešimtmečiams. Toks mano atsakymas.

Kokia buvo Laikinosios vyriausybės nutarimų reikšmė? Ką tos šešios savaitės davė Lietuvos ateičiai?

Ką davė? Galimybę imtis atsakomybės už savo valstybės likimą. Pradėta organizuoti ir telkti žmones pagrindinių valstybės institucijų atstatymui. Per trumpą laiką buvo atstatyta bolševikų sujaukta švietimo sistema, administracija. Vėl normaliai pradėjo veikti įstaigos, atgijo žmonių iniciatyva, atkuto ūkininkai. Gilesniems pertvarkymams, aišku, buvo per maža laiko. Tačiau dėkinga buvo tai, nepriklausoma valstybė gyvavo iki sovietams ateinant. Tad buvo galima panaudoti Smetonos laikų administracinius resursus, kurie sovietų buvo nušalinti. Tačiau Laikinosios vyriausybės valstybinės sąrangos modelis buvo kitoks negu smetoninės Lietuvos. Buvo išjungtas autoritarinis, galima sakyti, diktatūrinis elementas. Laikinąją vyriausybę sudarė demokratai. Dalis jų 1936 metais kūrė „Naujojoje Romuvoje“ paskelbtą modelį „Į organiškąją valstybę“, vėliau – pogrindžio laikraštyje „Į laisvę“ skelbtą „Į reformuotą demokratiją“. Šita grupė norėjo gyventi pagal demokratijos taisykles, išvijoje sukūrė projektą ateities Lietuvai „Į pilnutinę demokratiją“. O juos bando padaryti fašistais!

Koks buvo Brazaičio privatus gyvenimas?

Privatus Brazaičio gyvenimas buvo paženklintas neišpasakyta asmenine drama. Šešiasdešimtaisiais savo amžiaus metais jis liko vienas, be šeimos. Tada jis pradėjo trauktis ir iš visuomeninio gyvenimo. „Laikykite mane dingusiu be žinios“, – sakydavo. Jis laikėsi nusistatymo, kad visuomenės lyderiai turi duoti pavyzdį ir savo asmeniniu gyvenimu. Jautėsi, kad tokiu pavyzdžiu būti negali. Jis labai išgyveno žmonos atsiskyrimą. Atvykdavo pas mane į vasarvietę, apsigyvendavo. Bet aš nesugebėdavau jo atgaivinti. Prie stalo buvo nekalbus, gamtoje irgi laikėsi tyliai. Buvo labai sunkus momentas. Neišpasakyta tragedija jam. Jis net nenujautė, kad jo žmona galėtų taip pasielgti – išeiti pas kitą. Bet čia mažai ką gali apie tai pasakyti. Tikrai galiu pridurti, kad šitai istorinei asmenybei buvo skirtas dar vienas likimo smūgis, kuris jį dvasiškai palaužė. Prieš savo gyvenimo galą jis faktiškai jau kapituliavo. Viskas jam darėsi jau antraeiliai dalykai ir jis, man atrodo, jau žiūrėjo į amžinybę.

KĘSTUTIS SKRUPSKELIS: LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ KARO CHAOSO DIENOMIS

Ignas Kęstutis Skrupskelis. Jono Petronio nuotrauka. VDU

V. Valiušaitis. *Jūsų tėvas Ignas Skrupskelis buvo ryški tarpukario nepriklausomos Lietuvos visuomeninė figūra. Kokia buvo jo veikla ir koks likimas?*

K. Skrupskelis. Tėvas rengėsi darbui universitete. 1932 metais Vienos universitetas už disertaciją „Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje“ suteikė jam filosofijos daktaro laipsnį. Tačiau vėliau jis perėjo į žurnalistiką. Tapo „Židinio“ redaktoriumi. Buvo vienas dienraščio „XX amžius“ steigėjų 1936-aisiais. Jau karui prasidėjus, 1939 metų rudenį, tapo laikraščio vyriausiuoju redaktoriumi.

Užėjus sovietams jis buvo „XX amžiaus“ redaktorius. Liepos pradžioje parašė vedamąjį, kuriame pabrėžė, kad naujas sovietinis Seimas turėtų atstovauti visoms Lietuvos grupėms. Priešingu atveju Seimas, jo nuomone, nebus geresnis už tautininkų.

Cenzūra šio vedamojo nepraleido. Remiantis šeimos prisiminimais, iš cenzūros įstaigos jam netrukus paskambino ir pranešė, kad cenzūra straipsnio nepriima. Tada jis nusprendė iš laikraščio trauktis. Jie dar tikėjosi, kad laikraštį šitaip bus galima išgelbėti. Tačiau po poros dienų jį areštavo, o dar po kelių savaičių uždarė ir laikraštį. Mama po to tik kartą jį tematė. Ir viskas.

Sovietų saugumas Skrupskelį areštavo 1940 m. naktį iš liepos 11-osios į 12-ąją. Prezidento pareigas ėjo žurnalistas Justas Paleckis, jo kolega iš Lietuvos žurnalistų sąjungos valdybos. Kokių pagrindų jį suėmė?

Arešto orderį pasirašė Antanas Sniečkus. Esu tą dokumentą matęs, jis išlikęs. Atėjo ieškoti ginklų. Ginklų nerado. Vėliau mama liūdnai šypsojosi dėl savo naivumo. Įrašė į protokolą, kad ginklų nerado. Ji manė, kad iš tiesų ieškota įkalčių. Porą mėnesių laikė tėvą Kauno kalėjime be ypatingų kaltinimų. Paskui apkaltino pagal Rusijos Federacijos baudžiamąjį kodeksą. Nepamenu straipsnių numerių, bet kaltino tuo, kad jis, kaip žurnalistas, „vedė antisovietinę propagandą“, taip pat kad dalyvavo ateitininkų veikloje. Ateitininkus vertino kaip kontrrevoliucinę organizaciją. Šiek tiek kabinėjosi, bet nuosprendyje, rodos, neatsispindėjo, kad būdamas gimnazistu priklausė Šaulių sąjungai. Kaltinimai buvo pritaikyti pagal Rusijos Federacijos baudžiamąjį kodeksą, nors tėvas į Rusiją, žinoma, kojos nebuvo įkėlęs. Kai jį suėmė, formaliai dar tebeveikė Lietuvos Konstitucija.

Kokie Jūsų prisiminimai apie tėvą?

Tėvo neprisimenu. Tą naktį, kai Kačerginėje jį areštavo, aš miegojau. Kambaryje buvau, bet miegojau. Vienintelė iš mūsų trijų vyresnioji sesuo, pasak mamos, pribėgo prie lango ir pasižiūrėjo, kaip jį veda. Žmonės sako, kad savo kalba, rankų laikysena esu išlaikęs tėvo manieras. Ir mano lietuvių kalbos tarimas, sakoma, iš Šiaurės Lietuvos, iš ten, iš kur kilęs tėvas. Kai kokių pėdsakų, matyt, pasiliko. Bet sąmoningai jo neprisimenu. Ką žinau, žinau iš mamos pasakojimų, spaudos, kurioje jis rašė.

Tą naktį buvo suimta šimtai inteligentų. Kaip elgėsi kiti? Ar buvo galimybių protestuoti, reikšti nepasitenkinimą dėl to, kas vyksta?

Labai mažai. Vienas mane šurpinančių dalykų – skaityti to meto laikraščius ir „XX amžių“. Nieko apie tai laikraščiuose nėra. Vyksta areštai, žmonės dingsta. O

laikraščiuose – entuziazmas, demonstracijos, visi už Liaudies seimą. Manau, žmonės supratau, kas vyksta, bet kalbėjo tyliai, tarpusavyje. Mama pasakojo, kad po tėvo arešto važiavo į Kauną. Kęstučio gatvėje susitiko Juozą Ambrazevičių. Užėjo į „Pieno centro“ kavinę ir diskutavo, kas iš tiesų darosi. Buvo vilčių, gandų, neva areštai laikini, tik iki rinkimų, kad po rinkimų žmonės bus paleisti.

Vienas tragikomiškas epizodas. 1940 m. liepos pradžioje už vieną straipsnį „XX amžiuje“ tėvą nubaudė 500 litų bauda. Policija dar tris savaites po arešto jo ieškojo. Nesusigaudė, kad jis sovietiniame kalėjime. kažkas aiškino, kad jis Kulautuvoje atostogauja. Policija tų 500 litų vyko į Kulautuvą ieškoti. Tik po trijų savaičių susigaudė, kur jis. Policijos pranešime yra prierasas: „Nežinoma, kada bus paleistas.“

Kokie pirmieji vaikystės prisiminimai? Kas likę atmintyje iš to laikotarpio?

1941 m. birželio 22-osios popietė. Maždaug po dvylikos valandų nuo karo pradžios. Tuo metu gyvenome Kaune, Savanorių prospekte, antrame aukšte. Tą sekmadienio popietę mama buvo nuvedusi mus pažaisti į kaimyno sodą kitoje gatvės pusėje. Ir paskui mums reikėjo grįžti. Prisimenu, kaip mus griebė, kaip kėlė per tvorą, per krūmus. Kaip laukė, kol gatvė bus tuščia, nes tada sovietų kariuomenė ir įvairūs civiliai pareigūnai jau masiškai bėgo. Savanorių prospektas yra pagrindinis kelias iš Kauno į šiaurės rytus. Mus vedant laukta, kol judėjimas prasisklaidys. Buvo šaudoma. Mes bėgome, mus nešė per gatvę į butą. Po to gulėjome po stalu. kažkas atvažiavo. Iš sunkvežimio šovė į mūsų balkoną. Dalį balkono nuskėlė. Kai po daugelio metų grįžau į Lietuvą,ėjau prie to balkono pasižiūrėti, ar jis sutaisytas. Buvo sutaisytas. Nuskilimo nebebuvo.

Ką žinojote apie savo tėvo likimą? Kur jis tuo metu buvo?

Jam paskyrė aštuonerius metus lagerio. Kur jis buvo – nežinojome. Išvežė 1941-ųjų kovo pabaigoje ar balandžio pradžioje. Pirmąsyk apie jį žinių gavome Vokietijoje, 1946 metais. Vienas Lietuvos žydas žurnalistas, buvęs lageryje, atsirado Vakaruose. Jis mamai šiek tiek papasakojo. Buvo ne tame pačiame lageryje, bet netoli. Detalių nežinojo, tačiau pranešė, kad tėvas jau buvo miręs. Mums tai buvo pirma žinia apie jį. Išvežtas buvo į Komiją, prie Pečioros upės, tarp Kotlaso ir Vorkutos. Tikriausiai dirbo prie geležinkelio.

Jums teko gilintis į 1941-ųjų įvykių problematiką – jų aplinkybes, analizuoti Lietuvos laikinosios vyriausybės protokolus, kitus šio laikotarpio faktus ir dokumentus. Ar esama skirtumo tarp Lietuvos aktyvistų fronto, organizavusio sukilimą, ir LLV?

Nominaliai Laikinąją vyriausybę paskelbė LAF'as, tačiau praktiškai tai buvo dvi labai skirtingos organizacijos. LAF'as Berlyne organizavosi iš žmonių, kurie daugiau ar mažiau atsitiktinai pabėgo į Berlyną. Berlyno LAF'e vyravo tautininkai ir voldemarininkų kari-ninkai. Kazys Škirpa įtaria, kad tarp voldemarininkų buvo ir vokiečių agentų. LLV susior-ganizavo visiškai kitokiu pagrindu. Ją sudarė jaunieji katalikai ir liaudininkai. Tautininkų joje nebuvo. Nebuvo ir voldemarininkų. Vienas iš svarbių įvykių, kuris dažnai pamiršta-mas, – voldemarininkų pučas prieš LLV naktį į liepos 24-ąją. Brazaitis tada buvo mūsų bute Savanorių prospekte. Jis neturėjo nei kariuomenės, nei policijos, kuri būtų galėjusi apginti, tad slėpėsi mūsų bute.

Išlikęs svarbus dokumentas, kurį esu paskelbęs, bet į jį niekas neatkreipė dėmesio. Jis rodo aiškų LLV konfliktą su voldemarininkais. LLV atsisakė skirti voldemarininkams postų. Brazaitis, kuris buvo vienas iš pokalbininkų, sako: labai svarbu, kad Vyriausybės skiriamais žmonėmis pasitiktų ne vien vokiečiai, bet ir lietuviai. Labai aiškus prioritetas – skirti pareigūnus, kuriais visuomenė pasitiktų.

Kai sovietai pabėgo, vadovaujantys kadrai taip pat pabėgo iš Lietuvos. Kauno vanden-tiekio stotis liko be vadovybės. Ligoninės buvo be vadovybės, mokyklos – be direktorių. Vienas pagrindinių LLV uždavinių buvo į postus skirti patikimus žmones, kad jie galėtų atlaikyti vokiečių okupaciją. Sukilimas, LLV veikla istoriniu požiūriu labai įdomi tema.

Karine prasme jie buvo nusiteikę prieš bolševikus, politinė prasme veikė prieš vokiečius. Pagrindinis jų uždavinys buvo atkurti lietuvišką administraciją, kuri atlaikytų vokiečių okupaciją su mažiausiais nuostoliais Lietuvai.

Koks ryšys buvo tarp LAF'o ir LLV?

Berlyno LAF'o kontaktai su Lietuva buvo labai riboti. Praktiškai prie LLV veiklos LAF'as galėjo prisidėti labai mažai. Škirpą vokiečiai Berlyne nedelsdami internavo, jis padėti negalėjo. Atvyko Stasys Raštikis. Per jį galėjo būti šio toks kontaktas. LLV iš esmės veikė savo nuožiūra, nes komunikacijos su Berlynu beveik nebuvo. Taip pat faktas, kad ta grupė, kuri Berlyne buvo viena ryškiausių, – voldemarininkų karininkai, – stojo prieš LLV. Ir tas konfliktas išryškėjo labai anksti. Jis tęsėsi visas likusias kelias savaites. Todėl nemanau, kad būta kokio nors reikšmingo ryšio ir LAF'as būtų daręs įtaką Vyriausybei.

Kokias LLV turėjo praktines galimybes paveikti visuomeninius procesus, kurie tuo metu klostėsi Lietuvoje?

LLV turėjo labai ribotas galimybes. Jau nuo birželio pabaigos spaudoje nebuvo galima minėti Laikinosios vyriausybės vardo. Kai dienraštis „Į laisvę“ spausdindavo LLV nutarimus, juos turėdavo perredaguoti taip, kad skaitytojai nesuprastų, jog tai LLV nutarimai. Spaudą kontroliavo vokiečių cenzūra. Policija LLV taip pat nebuvo pavaldi. Vyriausybė neturėjo rimtesnių informacijos šaltinių. Vilnius buvo kitoje okupacinėje zonoje ir susisiekti galimybių buvo mažai. Vokiečiai neduodavo leidimo vykti į Vilnių. Galimybės rinkti žinias buvo ribotos. Pagrindinis kontaktas su visuomene sukilimo pradžioje buvo radijas. Būtent per radiją buvo išplatintas LLV pranešimas, kad visi Lietuvos pareigūnai, turėję pozicijas prieš sovietų okupaciją, privalo grįžti į savo darbo vietas. Ir tai padėjo atkurti lietuvišką administraciją.

Turime nepamiršti, kad pirmosiomis karo dienomis Lietuvoje buvo chaosas. Žmonės sutrikę, bando išsiaiškinti, kas atsitiko per trėmimus su jų artimaisiais: tikrina tremiamųjų sąrašus, ieško giminių. Būta labai skaudžių epizodų. Sovietai bandė evakuoti vaikų stovyklą Palangoje. Evakuacija nepavyko. Vokiečių lėktuvai apšaudė, buvo žuvusiųjų. Vaikai turėjo pėsti grįžti į Palangą. Raudonasis Kryžius turėjo perimti vaikus savo globon, bandyti grąžinti tėvams. Tai buvo pionierių stovykla. Tarp jų būta ir žydų vaikų. Jau pačioje pradžioje vokiečiai neleido Lietuvos Raudonajam Kryžiui rūpintis žydų vaikų likimu. Jeigu teisingai prisimenu, jie sudarė rabinų komisiją ir ji tuos žydų vaikus grąžino tėvams.

Labai chaotiškos dienos, ypač kaimeliuose. Būdingi epizodai: sovietai pabėga, žmonės iškelia lietuvišką vėliavą. Po kelių valandų grįžta sovietų komjaunuoliai, atsiveda būrį raudonarmiečių ir pradeda šaudyti.

Pagrindinis paskutinės 1941 m. birželio savaitės uždavinys buvo atkurti kokią nors tvarką. Laikinoji vyriausybė siekė atkurti administracinę struktūrą, lietuviškų teismų veiklą: garantuoti žmonėms, kad bus teismai, kad nevalia griebtis sąskaitų suvedinėjimo, kad kolaborantai bus teisiami, traukiami atsakomybėn. Tačiau LLV galimybės šitai vykdyti buvo labai ribotos. Daugeliu atveju jie turėjo pasikliauti gera žmonių valia.

Yra išlikusi Brazaičio kalba, pasakyta laidojant sukilėlius Kaune. Labai raminanti, maldanti aistras, nereikalaujanti keršto.

Šitie epizodai yra beveik vieninteliai, kai LLV galėjo kreiptis į visuomenę. Nuo birželio pabaigos „Į laisvę“ Vyriausybės pranešimų spausdinti nebegalėjo. Vilniaus laikraštis „Naujoji Lietuva“ taip pat buvo cenzūruojamas, be to, tą laikraštį pasiekti jiems buvo beveik neįmanoma.

Sukilimo dalyvių laidotuvės Kaune. Autorius nežinomas. Eugenijaus Ivanausko asmeninis archyvas

Leonidas Donskis tvirtina: „Niekas nepaneigs, jog Laikinoji vyriausybė buvo įkvėpta LAF'o. O LAF'as buvo tiesiogiai susijęs su pulkininko Škirpos Berlyne koordinuota politika, kuriai įtaką darė nacių karinė žvalgyba Abveras.“ LLV, anot Donskio, „faktiškai Berlyne ir buvo sudaryta. Tad LAF'o nariai esą ir skleidė antisemitinę propagandą“. Ką manytumėte apie tai?

Dėl antisemitinės propagandos esama kai kurių labai problemiškų dalykų. Sunku įsivaizduoti, kad LAF'as būtų galėjęs per sieną siųsti platesnes programas. Esama daug liudijimų, kad vengiant įkalčių žinios paprastai buvo perduodamos žodžiu. Lietuvoje kai kas buvo perrašinėjama, platinama. Liko vietos improvizacijai. Neaiškus ir NKVD įnašas į dokumentų klastojimą. Škirpos atsiminimuose esama pastabų, kurias galima įvairiai interpretuoti.

Gana aišku tai, kad LLV žmonės, apie kurių pažiūras žinome, prieš karą nebuvo antisemitai. Lietuvos visuomenė smarkiai skyrėsi nuo to meto Vokietijos visuomenės. Lietuvoje nebuvo žmonių, kurie bandytų ugdyti antisemitizmą. Turiu galvoje šviesuomenę. Antisemitizmas Lietuvoje buvo slopinamas, vienodai slopinamas tiek jaunųjų katalikų, tiek liaudininkų. Jie nebuvo antisemitai. Nėra jokių duomenų, kad kas nors iš LLV narių būtų buvęs antisemitinių pažiūrų.

Vertinant tariamus Laikinosios vyriausybės antisemitinius pasisakymus, dažniausiai nepaisoma realaus to meto politinio konteksto. Vienas iš priekaištų Vyriausybei yra tas, kad grąžinant nuosavybę jie žydus išskyrė – atseit sovietų nacionalizuota nuosavybė žydams nebuvo grąžinama. Tačiau, aišku, tuo metu jie žinojo, kad vokiečiai žydams nuosavybės negrąžins. Tada kyla klausimas: ar palikti sovietų nacionalizuotą turtą vokiečiams, nes vokiečiai skelbė, kad sovietų nacionalizuotas valstybinis turtas automatiškai tampa Reicho nuosavybe. Paliekant taip, viskas pereina vokiečių nuosavybėn, turtas atiduodamas vokiečių kontrolei.

Kai įsigilini į kontekstą, nematyti jokio antisemitizmo. Yra tikrovė: jie žino, kad vokiečiai vis tiek nuosavybės negrąžins. LLV interesas – išlaikyti kiek galima daugiau svertų savo žmonių rankose. O perduoti tiesiogiai vokiečių kontrolėn, vadinasi, skatinti vokiečių kolonijų plėtrą Lietuvoje.

Kitas cituojamas dokumentas priekaištauja LLV – Žydų padėties nuostatai, pažymėti 1941 m. rugpjūčio 1 d. data. Tai taip pat labai problemiškas dokumentas. Nėra aišku, ar jis buvo kada nors priimtas. Jeigu LLV ir svarstė šį dokumentą, tai jau po to, kai vokiečių civilinė valdžia paskelbė vokiškus žydų padėties nuostatus. Vokiečių griežtesnės taisyklės žydams buvo paskelbtos liepos 28-ąją. Ir po to atsirado LLV projektas. Kodėl? Kokiu tikslu? Ko tuo siekta? Į tuos klausimus atsakymų nėra.

Nuo pat pradžių LLV žinojo, kad žydų klausimo ji nevaldo. Net vokiečių kariuomenė to klausimo nekontroliavo. Kariuomenės vadai jiems sakė: kariuomenė įtakos čia neturi, tai grynai vokiečių nacių reikalas. Kodėl LLV šitai pradėjo svarstyti – mįslė. Žydų klausimui tai jokios įtakos neturėjo. Tie nuostatai niekada nebuvo paskelbti, pagal juos žydai niekada negyveno. Tuo metu vokiečių taisyklės jau buvo įsigaliojusios. Bet tai nebuvo LLV taisyklės.

Brazaitis tvirtina, kad kai vokiečiai išleido savo taisykles žydų klausimu, Kauno komendantas Jurgis Bobelis mėgino gauti Vyriausybės pritarimą švelnesniems nuostatom, kurie būtų nurodymas asmenims, dirbantiems prie geto. Brazaitis dar pažymi, kad tas komendanto Bobelio projektas sovietų dokumentų rinkinyje klaidingai pristatomas kaip tariamai LLV priimtas statutas.

Kai lygini šiuos projektus, matyti, kad lietuviškoji versija su vokiškąja nesusijusi. Aki vaizdu, kad tai visiškai kitas dokumentas, kita redakcija. Lietuviškas variantas švelnesnis. Pavyzdžiui, vokiškajame žydams draudžiama lankytis parkuose, o lietuviškajame tokio draudimo nėra.

Žydų padėties nuostatai niekada nebuvo paskelbti. Abejotina, ar jie apskritai buvo priimti. To posėdžio protokolas yra dingęs. Esu tyrinėjęs tuos nuostatus kaip fizinį objektą. Esama ženklų, kad kažkokie kiti asmenys su tuo dokumentu kažką yra darę. To dokumento kelionė į Nacionalinę Martyno Mažvydo biblioteką yra skirtinga nei kitų LLV protokolų.

Kai įsigilini į aplinkybes, antisemitizmo sunku rasti. Esama tikimybės, kad iš pradžių LLV pervertino žydų dalyvavimo sovietinėse struktūrose mastą. Man tai primena analogiškus veiksmus Amerikoje. Kai tik prasidėjo karas su Japonija, visi japonai buvo uždaryti į lagerius. Tiesiog paimti iš namų ir uždaryti. Dabar Amerika pripažįsta, kad tai buvo gėdingas elgesys. Daug japonų narsiai kariavo amerikiečių pusėje. Tačiau kai įsigilini į to meto aplinkybes, tampa aišku, kad nei amerikiečiai, nei lietuviai nesiekė išnaikinti nei japonų, nei žydų.

Kad ir kaip ten būtų, žydų padėties nuostatai žydų likimui reikšmės neturėjo. Žydai gyveno ir buvo nužudyti pagal vokiečių jiems nustatytas, jų gyvenimą griežčiau varžančias taisykles.

O kaip dėl Škirpos? Donskis tvirtina, kad Škirpa buvo nacistinės ideologijos žmogus.

Man sunku būtų patikėti, kad jis buvo antisemitas. Škirpa buvo liaudininkas. Jų šaknys siekia rusų revoliucijos, t. y. tų kairiųjų grupių tradicijas, jos nebuvo antisemitinės. Kiek man yra tekę gilintis į prieškario Lietuvos spaudą, liaudininkai kai kuriais atžvilgiais gal net giliau suprato antisemitizmą kaip blogybę nei katalikai. Jiems tai buvo visiškai aišku. Todėl man būtų labai sunku tikėti, kad liaudininkų pareigūnas galėtų būti aršus antisemitas. Tiesiogiai nežinau, kokia buvo Škirpos nuomonė tuo klausimu. Neturiu duomenų. Bet faktas, kad jis buvo liaudininkas, nemažai pasako.

Iš tiesų net ir tautininkų vadovybėje antisemitizmo buvo nedaug. 1935 metais Lietuvos žydai pradėjo leisti savaitraštį „Apžvalga“. Maždaug trisdešimtyje pirmųjų laikraščio numerių skelbiamas žurnalisto pokalbis su Lietuvos valstybės pareigūnais, visuomenės vadais – kokia antisemitizmo padėtis Lietuvoje? Pasisako katalikai, tautininkai, liaudininkai. Visi sutinka, kad Lietuvoje antisemitizmas nėra problema, pabrėžiama, kad antisemitizmas – vokiškas reikalas. Lietuviams jis nepridera. Kartais pasisakoma iki tokio lygio,

kad lietuviai neturėtų dėvėti odinių kelnų, nes jas nešioja tironų žmonės. Tad mums to daryti nedera. Daroma išvada: lietuviai neturi būti antisemitai, nes tai vokiečių dalykas. Lietuvoje prieš karą vokiečiais nebuvo pasitikima.

Jeigu Škirpa būtų dirbęs drauge su vokiečiais, kaip tai kartais interpretuojama, kodėl vokiečiai neleido jam atvykti į Lietuvą? Jiems juk būtų buvę paranku tokį žmogų turėti vietoje...

Gyvenant Berlyne ir bandant koordinuoti sukilimą su vokiečių kariuomenės veiksmais tam tikras bendradarbiavimas su vokiečių įstaigomis buvo neišvengiamas. Kitaip nė negalėjo būti. Man nežinomi jokie duomenys, kurie leistų abejoti Škirpos lojalumu Lietuvai arba įsipareigojimu svetimųjų interesams. Jis kovojo už nepriklausomą Lietuvą. Be abejo, savo įgaliojimų plotmėje su vokiečiais bendradarbiavo. Bet kaltinimai sąmokslavimu, mano nuomone, neturi jokio istorinio pagrindo.

Galimas daiktas, kad kai kurie LAF'o nariai, būtent tie voldemarininkai karininkai, turėjo viešai neeksponuojamų ryšių su vokiečiais. Tačiau vokiečiai nebūtinai buvo labai draugiški. Pavyzdžiui, įtariama, kad LAF'o Vilniaus štabą sovietai likvidavo ir sušaudė po to, kai jį išdavė vokiečiai.

Verta turėti galvoje, kad pačių vokiečių institucijos turėjo skirtingų interesų ir tarpusavyje gana dažnai nesutarė. Pavyzdžiui, Vermachtas, vokiečių kariuomenė, buvo suinteresuotas sukilimu. Jiems buvo geriau, kad vyksta sukilimas, trukdoma sovietams. Jiems reikėjo vertėjų, reikėjo žmonių, kurie žino Lietuvos kelius. Tuo metu vokiečių politinė vadovybė nebuvo suinteresuota Lietuvos nepriklausomybe.

Kęstutis Girnius yra pabrėžęs, kad vokiečių politika buvo labai neaiški. Niekas negalėjo suprasti, ką jie iš tikro planuoja šiuose kraštuose. Taigi kalbant apie vokiečius sudėtinga kalbėti apie vokiečius apskritai. Kiek suprantu Hitlerio valdymo stilių, jam buvo būdinga leisti įvairioms institucijoms gana savarankiškai improvizuoti ir tik po to jis pasirinkdavo vieną ar kitą kryptį.

Birželio 26 d. Laikinoji vyriausybė kreipėsi į vokiečių karo vadovybę prašydama „dar labiau sustiprinti valymo akciją“. Ką tai reiškia, kas turėta galvoje?

Viena iš LLV protokolų problemų ta, kad ten esama pasisakymų, kuriuos labai sunku interpretuoti. Birželio 26-osios prašymas intensyvuoti „valymo akciją“ turi labai aiškų kontekstą. Archyvuose yra išlikusi vokiečiams ta proga įteikta LLV *pro memoria*. Ten labai aiškiai kalbama apie Lietuvoje užsilikusius bolševikų dalinius. Vokiečių kariuomenė per Lietuvą žengė labai greitai, ir sovietų kariuomenė bėgo panikos apimta, traukėsi neorganizuotai. Sovietų kariuomenės junginių Lietuvoje buvo likę iki liepos antrosios pusės, nors visa Lietuvos teritorija vokiečių kariuomenės buvo užimta iki liepos pradžios.

Šiame kontekste LLV mini vieną epizodą. Vokiečiai nuginklavo lietuvių partizanus. Tada grįžo sovietai. Jie sušaudė lietuvių, bandžiusių vietovėje atkurti tvarką, grandis. Iš šios *pro memoria* labai aišku, kad tai neturi nieko bendra su žydais. Tai susiję su Raudonosios armijos daliniais, kurių likučiai dar veikė Lietuvoje. Tas dokumentas yra išlikęs.

Vienas priekaištų, kurių susilaukia LLV, yra tas, kad ji nepakankamai aiškiai deklaravo savo požiūrį į susidorojimą su žydais.

Galimybių gelbėti žydus LLV beveik neturėjo. Birželio mėnesį, tą pirmąją karo savaitę, žydų žudymo klausimas jiems net negalėjo kilti. Vyksta karas, vokiečiai šaudo lietuvius, lenkus, rusus, žydus. Daugiausia – sovietinius pareigūnus. Nors nuo vokiečių rankų žuvo ir sukilėlių. Savo ruožtu kruvinas skerdynes rengia bolševikai – Pravieniškėse, Rainių miškelyje, Červenėje... Aplinkui chaosas. Jie bando atkurti tvarką. Tuo laikotarpiu nėra ir priežasties kalbėti išskirtinai apie žydus. Karo veiksmai, aplink šimtai žuvusiųjų. Kaune masiniame kape laidojami sukilėliai. Pirmas rūpestis – stabilizuoti padėtį, atkurti bendrą tvarką. Tada tikimasi spręsti kitus klausimus.

Tačiau jau nuo liepos mėnesio informacijos kontrolę perima vokiečiai. Nebėra net ir teorinės galimybės per spaudą ar radiją ką nors paskelbti. Vokiečių cenzūra to nebūtų leidusi.

LLV, žydų getas, žydų policija, žydų tarybos. Kokie čia buvo santykiai?

Gal geriausiai tai apibūdina Vilniaus geto dienoraštis „Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos“. Arvydas Anušauskas yra nagrinėjęs „Lietūkio“ garažo scenarijaus mazgą. Yra argumentuota hipotezė, kad vokiečiai sąmoningai kūrė pirmąsias pogromų scenas, tokias kaip „Lietūkio“ garažo ir kitus žudymus, kad iš karto įbaugintų žydus ir jie patys norėtų kuo skubiau keltis į getą. Tokia praktika buvo būdinga ne vien Lietuvoje.

Esant šitokiai prievartos ir žiaurumo atmosferai, nesunku įsivaizduoti, kad atsakingi žydų pareigūnai galėjo manyti, jog getas yra saugiausia išeitis. Jeigu žydus puldinėja ir žudo tiesiog gatvėje, tada buvimas vienoje vietoje, kurioje jie turėtų tam tikrą savivaldą, įskaitant ir savo policiją, galėtų būti gana saugi vieta. Kad tai spąstai – paaiškėjo gerokai vėliau.

Sauliaus Sužiedėlio ir Kristofo Dikmano (Christoph Dieckmann) knygoje aiškinama, kad net kai kurie vokiečių karininkai į getus žiūrėjo ne kaip į spąstus, o kaip į priemonę vienoje vietoje apgyvendinti tam tikrą gyventojų grupę, kurią būtų galima lengviau kontroliuoti. Nemanau, kad bent iš pradžių žmonės suprato, jog tai spąstai, iš kur bus pradėta masiškai žudyti. Tikėtasi, kad tai bus saugi vieta. Todėl manyti, kad komendantas Bobelis, spaudžiamas vokiečių steigti žydų getą ir, kiek buvo įmanoma tomis aplinkybėmis, vilkindamas šį reikalą, itin nusikalto, labai abejotinas teiginys.

Esu atkreipęs į tai dėmesį. Regis, liepos 7 d. Bobelis atėjo ir Vyriausybei pranešė: „Vokiečiai reikalauja, kad Kaune būtų įsteigtas getas; jie tvirtina, kad daugiau masinių žydų žudynių nebus.“ Ką tomis aplinkybėmis galima galvoti ir kaip veikti? Yra duomenų, kad Bobelį taip pat spaudė ir žydų bendruomenių atstovai, jie to pageidavo klaidingai manydami, kad tai bus jų išsigelbėjimas.

Negalima perkelti to, ką žinome mes, į tą paskutinę birželio savaitę ar pirmąsias liepos mėnesio dienas. Nebuvo aišku, kaip įvykiai klostysis toliau. Didelė tikimybė, kad pačių vokiečių politika nebuvo nusistovėjusi. Kai jie užpuolė Lenkiją, buvo daug kalbų apie tam tikrą žydų teritoriją. Buvo pradėta, regis, ją kurti, vežti žmones. Apie tuos dalykus turėjo sklisti gandų ir Lietuvoje, turėjo būti neaiškumo.

Brazaitis yra teigęs, kad „Laikinoji vyriausybė nepadarė jokių veiksmų, kurie žydų padėtį būtų pasunkinę“. Tačiau Donskis tvirtina nesuvokiąs „moralinės logikos, teigiančios, kad turime būti atlaidūs politikams ar viešoms figūroms, jeigu per trumpą buvimo valdžioje laiką jie nespėjo pakenkti savo piliečiams arba jeigu labiau kenkė okupantai“...

Brazaitis kai kuriuos savo rašinius apie LLV ir žydus turėjo rašyti tada, kai jo vardas jau buvo pakliuvęs į Amerikos spaudą. Įvairios Amerikos teisėsaugos institucijos buvo pradėjusios tyrinėti. Jo pasisakymai turėjo būti ypač preciziški. Jis žinojo, kad gali būti apkaltintas dėl kiekvieno neatsargaus žodžio. Jo teiginį, kad „Laikinoji vyriausybė nepadarė jokių veiksmų, kurie žydų padėtį būtų pasunkinę“, to meto faktai, mano nuomone, patvirtina. LLV žydams padėti negalėjo. Žydų klausimai buvo vokiečių rankose, žydų politiką tvarkė vokiečiai. Net ne vokiečių kariuomenė.

Ir vėl turime nepamiršti, kad beveik iki liepos pabaigos LLV kontaktai su vokiečiais ėjo tik per palyginti žemesnio rango kariuomenės pareigūnus, kurie įtakos didžiajai politikai negalėjo turėti. Jie buvo lauko generolai, jų uždavinys buvo užimti ir kontroliuoti teritorijas, o ne spręsti politinius klausimus. Jie greičiausiai nedaug ir žinojo, kas iš tikro dėjosi vokiečių politikoje, ką jau kalbėti apie tai, kad būtų galėję kaip nors tą vokiečių politiką paveikti.

Nėra nieko, ką LLV būtų padariusi, dėl ko žydų padėtis būtų pasunkėjusi. Nors jos pagerinti LLV irgi nesugebėjo.

PAMINĖJIMAI

SAKALAS GORODECKIS

„Ko negalėjo Lietuva padaryti 1940-ais, tą ji padarė 1941 metais.“
 Juozas Ambrazevičius-Brazaitis (1903–1974),
 Lietuvos laikinosios vyriausybės vadovas

TAUTOS SUKILIMAS 1941 METŲ BIRŽELĮ VILNIUJE: EIGA IR REIKŠMĖ

Parengti išsamesnį straipsnį apie 1941 metų birželio sukilimo eigą Vilniuje paskatino tai, kad iki šiol nebuvo publikacijos, net tik konstatuojančios žinomus, tačiau plačiai neviešinamus įvykius, bet kartu ir apibendrinančios sukilimo reikšmę sostinėje ir aplinkose, kuriomis Lietuvos patriotai demonstravo valią priešintis ir siekti atkurti Lietuvos valstybę.

Rengiant šį straipsnį remtasi majoro Vytauto Bulvičiaus, Lietuvių aktyvistų fronto Vilniaus štabo nario dukros Dalios Sadzevičiūtės-Vabalienės, sukilimo dalyvių diplomato pulkininko Kazio Škirpos ir eilinio Stasio Gorodeckio, ginkluotos rezistencijos tyrinėtojų paminklosaugininko istoriko Valdo Striužo, istoriko dr. Arūno Bubnio, istoriko Juozo Jankausko, publicisto Vidmanto Valiušaičio, atsargos pulkininko Arūno Dudavičiaus, istoriko Petro Stankero, žurnalisto Aro Lukšo, istoriko dr. Valentino Brandišausko publikacijose ir kituose įvairiuose šaltiniuose minimais faktais, liudininkų atsiminimais.

Straipsnyje skelbiama informacija, kuri buvo žinoma autoriui ir projekto talkininkams jo rengimo metu, t. y. 2021 m. kovo–gegužės mėnesiais. Būtume dėkingi visiems, kurių pastabos, tikslesnė informacija ir atrasta medžiaga galėtų prasmingai praturtinti šiuo metu viešai prieinamas istorines žinias apie Tautos sukilimą 1941 metų birželį Vilniuje ir jo apylinkėse. Atsiradus naujiems istoriniams šaltiniams ir faktinėms aplinkybėms, taip pat esant galimybėms, būtų siekiama šį straipsnį atnaujinti.

Ryžtingas kelias į Tautos sukilimo pergalę Vilniuje

Lietuvių aktyvistų frontas (LAF'as) įsteigtas 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne Lietuvos įgaliotojo ministro ir pasiuntinio Vokietijoje plk. Kazio Škirpos iniciatyva. LAF'o pradžia Lietuvoje buvo 1940 m. spalio 9 d. Kaune įvykęs slaptas pagrindininkų pasitarimas. Skaidant demaskavimo pavojų greta buvo steigiami Vilniaus ir Kauno štabai, kurie sudarė Vyriausiąją LAF'o štabą, o kartu su užsienio štabu – Vyriausiąją LAF'o vadovybę. Viso Lietuvių aktyvistų fronto vadu buvo laikomas Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo mjr. V. Bulvičius, rezidavęs Vilniuje.

Jau 1941 m. sausio 25 d. LAF'as turėjo parengtą planą, kaip, vos prasidėjus karo veiksmams, Lietuvoje pradėti sukilimą, suformuoti šalies vyriausybę ir taip pastatyti vokiečius prieš faktą, kad jie okupuoja ne Sovietų Sąjungos teritorijos dalį, o turi reikalą su suverenia Lietuvos Respublika. Rengiant Birželio sukilimą buvo numatyta, kad būtent Vilniaus grupė bus svarbiausias kovinis sukilėlių centras.

1941 m. vasario–balandžio mėnesiais mjr. V. Bulvičius kartu su kapitonais Kazimieru Antanavičiumi, Juozu Kiliumi ir gen. štabo plk. Juozu Vėbra parengė Lietuvių aktyvistų fronto sukilimo planą¹. Kauno ir Vilniaus centrų vadovų tarpusavio susitarimu Kaune turėjo būti sprendžiami pasipriešinimo organizaciniai, o Vilniuje – kariniai ir politiniai klausimai, nes

¹ Grabauskas-Karoblis G. Birželio sukilimas – pasipriešinimas okupacijai // „XXI amžiaus“ leidinys „Už laisvę“, 2011 m. birželio 23 d., nr. 3 (22).

Stasys Žakevičius-Žymantas

Vilniuje ir jo apylinkėse sovietų okupantai buvo dislokavę daugumą likviduotos Lietuvos kariuomenės, įtrauktos į Raudonosios armijos 29-ąją teritorinį šaulių korpusą, padalinių. Planuojant sukilimą ir suaktyvinus LAF'o veiksmus, sovietų saugumo pajėgos dalį aktyvo demaskavo ir jau nuo balandžio mėnesio pradėjo suiminėti LAF'o narius. Ypač nukentėjo Vilniaus štabas: birželio 7–21 d. iš 22 jo narių, veikusių šiame mjr. V. Bulvičiaus vadovaujamame antisovietinio pasipriešinimo centre, buvo suimta ir įkalinta 15 asmenų. Sukilimo organizatoriaus Pilypo Naručio-Žukausko teigimu, Vokietijos Abveras (karinė žvalgyba) ar gestapas (slaptoji policija) galėjo bendradarbiauti su NKGB (sovietiniu saugumu) ir teikti informacijos apie organizuotą savarankiškai veikiantį lietuvišką pogrindį, ir tai privedė iki Vilniaus štabo demaskavimo¹.

Likvidavus štabą vadovavimą Lietuvių aktyvistų frontui perėmė Kaunas, o pačia-

me Vilniuje į vadovavimą būsimam sukilimui turėjo įsitraukti areštų išvengę ir į sovietų saugumo akiratį nepatekę pogrindžio nariai. Vienu iš vadų tapo tuometis Vilniaus universiteto Teisės fakulteto prodekanas būsimasis profesorius Stasys Žakevičius-Žymantas. Jo ryžtingomis pastangomis nesusimti aktyvistai sugebėjo susiburti ir atgaivinti vadovavimą sukilimui Vilniuje ir taip išlaisvinti sostinę nuo sovietų. Sukilimo metu perimta miesto kontrolė iki Vokietijos Vermachto dalinių įžengimo, sugebėta atkurti lietuvišką valdžios institucijų veikimą².

Jau kilus sukilimui okupacinės sovietinės valdžios suimtus ir kankintus LAF'o Vilniaus štabo narius sovietai spėjo evakuoti į Rusijos gilumą. Neiššovę nė vieno šūvio, aštuoni štabo nariai buvo sušaudyti 1941 m. gruodžio 17 d. Rusijoje, Gorkio (dab. Žemutinis Naugardas) miesto kalėjime. Be jų darbų ir pasiaukojimo rengiant sukilimą nebūtų buvusi įmanoma tokia sėkminga jo baigtis. Nėra žinoma, kad būtų išlikę mjr. V. Bulvičiaus suburtos grupės rengti sukilimo karinių veiksmų planai, tačiau visa jo eiga Rytų Lietuvoje, kur buvo dislokuoti „lietuviškieji“ Raudonosios armijos daliniai, rodo, kad šių planų direktyvos buvo pasiekusius lietuvių karius, tarnavusius Raudonosios armijos 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse, ir buvo įgyvendinamos.

1941 m. birželio mėnesį sovietų represiniai organai suėmė daugiau nei du šimtus patriotiškai nusiteikusių lietuvių karininkų, keisdami juos sovietiniais kadrais, tačiau tarp karių tai neišnaikino jau pasėtą pasipriešinimo nuotaikų. Daugelyje sukilimo židinių vietoj prarastų karininkų iniciatyvos ėmėsi puskarininkiai ar net paprasti kariai, rodydami valią priešintis. Išlikę gausūs vokiečių lietuviškoje spaudoje viešinti karių atsiminimai liudija, kad prasidėjus karui aiškiai buvo siekiama kiek įmanoma organizuotai atsipalaiduoti nuo sovietų kontrolės ir priešintis ginklų. Analizuojant sukilimo eigą Rytų Lietuvoje galima konstatuoti, kad buvo vykdoma dabar žinoma plano dalis telktis prie Valkininkų, Rūdninkų girios pašonėje, ir kiek įmanoma greičiau judėti link sostinės Vilniaus, kur sukilimo židiniai suliepsnojo daugiau nei 15 vietų.

¹ Pilypas Narutis apie 1941 m. sukilimą ir nacių kacetų. Prieiga per internetą: <https://vimeo.com/21563452>, 2011.

² Rimkus V. Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 metais. Londonas, 1984.

Sukilimo eiga birželio 22–25 dienomis

Birželio 22 d., sekmadienis, pirmoji karo diena. Paryčiais Vokietijos karinių oro pajėgų Luftvafės lėktuvai bombarduoja Vilnių: Šnipiškių kareivines, Antakalnio siaurojo geležinkelio tiltą, Kirtimų aerodromą, geležinkelio stoties rajoną ir kitus strateginius objektus. Dieną bombardavimai kartojami dar kelis kartus.

Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso štabas, įsikūręs dabartiniame Krašto apsaugos ministerijos pastate, birželio 22 d. vakare skubomis pasitraukia iš Vilniaus Minsko link. Dauguma sovietinių valdžios ir karinių įstaigų iš Vilniaus pradeda evakuotis į Rusiją naktį iš sekmadienio į pirmadienį (iš birželio 22-osios į 23-iąją), netiesiogiai parodydami, kad sovietai užleis miestą vokiečiams be didesnio pasipriešinimo.

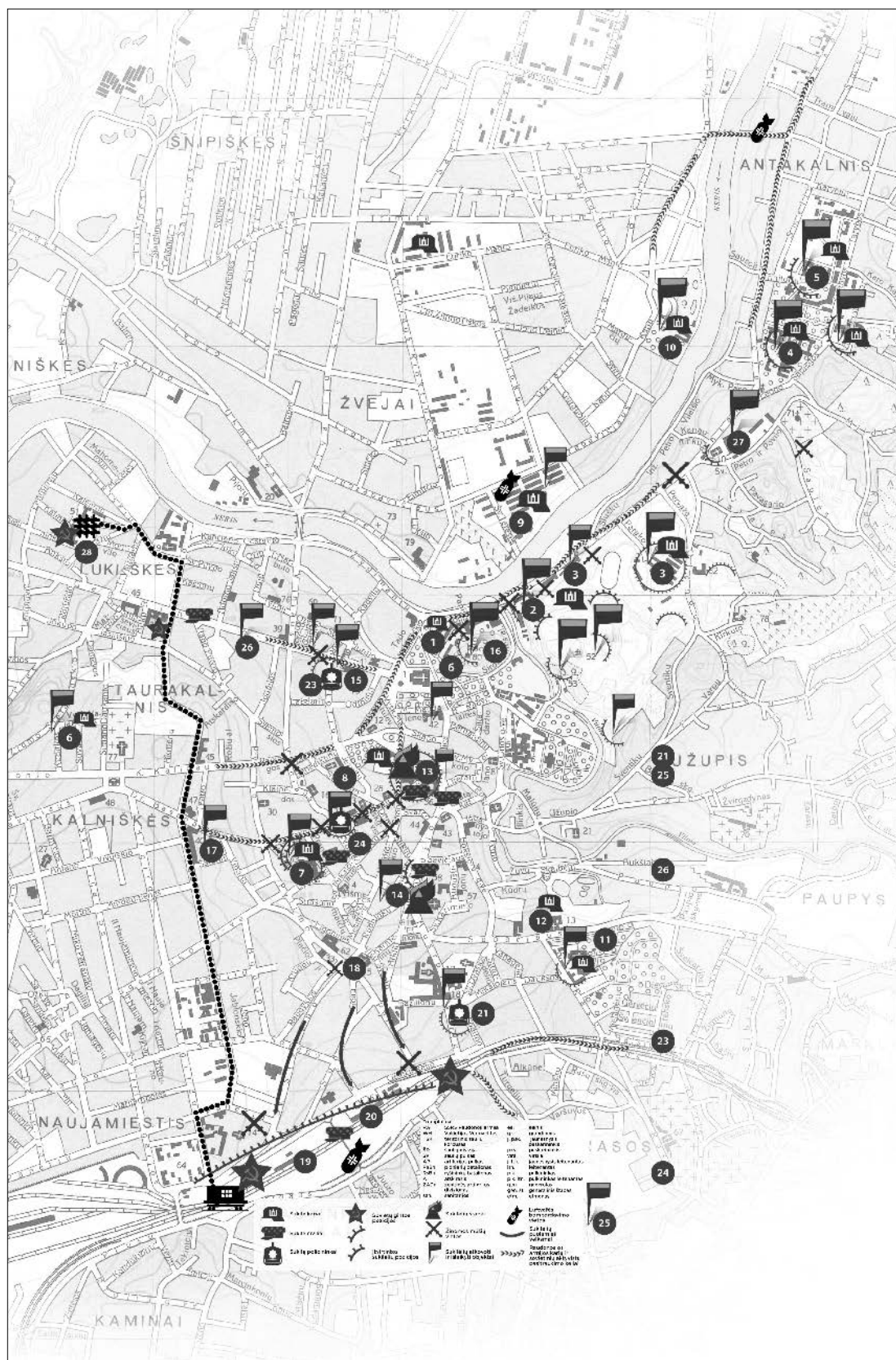
Birželio 23 d., pirmadienis, antroji karo diena. Iš Kauno, Alytaus, nuo Varėnos per Vilnių masiškai traukiasi sovietų kariuomenės motorizuoti ir pėstininkų daliniai. Prie jų prisideda civiliai sovietų valdžios pareigūnai ir aktyvistai. Tai neslepiamas, paniškas sovietinių aktyvistų ir jų šeimų narių bėgimas iš Vilniaus miesto rytų kryptimi – pėsčiomis, gurguolėmis, automobiliais ir traukiniais. Pasirodę vokiečių lėktuvai bombarduoja miestą, tačiau didesnės žalos nepadaro.

Antisovietinio pagrindžio nariai, pajutę sovietų valdžios paniką ir pasimetimą, ima rengtis aktyviems veiksams. Birželio 23 d. Vilniaus universiteto pagrindiniuose rūmuose doc. S. Žakevičius, dalyvaujant studentams, dėstytojams, milicininkams (buvusiems policininkams), sukviečia sukilėlių partizanų štabo pasitarimą. Sukilimą nutariama pradėti 19 valandą: numatoma užimti milicijos nuovadas, geležinkelio stotį, radiją, aerodromą, tiltus, išlaisvinti politinius kalinius iš Lukiškių kalėjimo ir iš traukinių Vilniuje ir Naujojoje Vilnioje, kontroliuoti pagrindines miesto gatves ir kelius iš miesto. Laikina sukilimo vadavieta tampa Teisės mokslų fakulteto dekanatas. Vienu iš sukilimo vadų tame pasitarime esą buvo išrinktas studentas Vytautas Rimkus (Algirdas Gustaitis). Sukilėlių slaptazodžiu buvo pasirinktas Gedimino kalnas.

Jau nuo ryto, nederinus su civilių partizanų štabu, prasideda lietuvių karių veiksmai skirtinguose kariniuose daliniuose. Pirmos rimtesnės kovos kyla apie trečią ketvirtą valandą po pietų T. Kosciuškos gatvėje esančiose kareivinėse, o šiek tiek vėliau – Pranciškonų vienuolyne Trakų gatvėje. Netrukus mieste spontaniškai išplieskia keletas sukilimo židinių, sukilę kariai užmezga ryšius tarpusavyje ir su pradėjusiais veikti civiliais partizanais, tiekia jiems ginklų ir amunicijos.

Vakare sukilėliai pradeda užiminėti valdžios įstaigas: užimamas paštas Kardinalijos rūmuose kartu su telefono centrale (dab. Didžioji g. 23), milicijos skyriai, radiofonas, įvairios įstaigos. Šūviai aidi Gedimino prospekte, Didžiojoje, Trakų, Pylimo gatvėse, Antakalnyje ir nuo Trijų Kryžių kalno. Nuo pat vakaro visą naktį tęsiasi kovos dėl geležinkelio stoties – siekiama išlaisvinti ešelonuose uždarytus suimtuosius.

Birželio 24 d., antradienis, trečioji karo diena. Iš pradžių lietuviai kariai ir partizanai kaunasi atskirai, skirtingose vietose, nederindami veiksmų, vietomis susijungdami, tačiau taip veikdami tuo pačiu metu sukelia sovietus išgąsdinusių pasipriešinimo bangą. Naktį iš birželio 23 į 24-ąją tarp kovojusių karių ir partizanų būrių jau veikia telefono ryšiai, kitur taktiniai veiksmai derinami per pasiuntinius, taip pat ir motorizuotus. Įnirtingiausios kovos vyksta naktį tarp dvyliktos ir antros valandos. Ryta, pusę keturių, pralekia pirmieji vokiečių žvalgų motociklai ir lengvieji tankai. Sukilėlių susišaudymai su raudonarmiečiais kai kur tęsiasi iki penktos valandos. Aštuntą valandą Vermachto 7-osios tankų divizijos priešakiniam būriui įžengus į Vilnių, besipriešinančių raudonarmiečių ten nebebuvo. Miestą faktiškai visiškai ima kontroliuoti sukilėliai. Iš visų svarbesnių strateginių vietų gaunama žinių, kad sukilimas pavyko. Vilniaus lietuviai vokiečių karius gatvėse sutinka ovacijomis, išskeldami gatvėse lietuviškas trispalves.

Tautos sukilimo veiksmai Vilniuje 1941 m. birželio 23-24 d. Autorius Sakalas Gorodeckis, dailininkas Vaidotas Skolevičius, 2020-2021

Jau birželio 24 d. Dailės muziejaus rūmuose (senoji rotušė, Didžioji g. 31) pradėjo veikti LAF'o Vilniaus štabo įkurtas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas. Komitetas imasi tvarkyti keblius administracinius miesto reikalus ir atvykęs vokiečių karo komendantas sutiko jį pripažinti civiline miesto valdžia. Komiteto pirmininku buvo išrinktas prof. S. Žakevičius, pavaduotoju – Vilniaus universiteto prof. Vladas Jurgutis, nariais – lietuviškų pradžios mokyklų inspektorius Mykolas Gudėnas (Vilniaus srities aktyvistų vadas), Kostas Kalendra (buvęs Vilniaus apskrities viršininkas), plk. Petras Masiulis, Adolfas Valeška (muziejaus direktorius), Vytauto Didžiojo gimnazijos mokytoja Emilija Putvytė, lietuvių karių daliniams atstovavo plk. lt. Karolis Dabulevičius. Vilniaus miesto laikinuoju burmistru komitetas paskyrė Antaną Krutulį.

Sukilusių Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuvių karių veiksmai

Vokietijos ir SSRS karo išvakarėse Vilniaus mieste buvo paliktos tik nedidelės Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuvių kareivių grupės turto apsaugai ir įvairioms sargyboms, o pagrindinė karių dalis buvo perkelta į vasaros stovyklas poligonuose šalia Varėnos, Pabradės, Švenčionėlių ir įkurdinta „nelietuviškų“ Raudonosios armijos dalinių priežiūroje.

179-osios šaulių divizijos dalinius Vilniuje sudarė: štabas, Arsenalo g. 1 (dab. Lietuvos nacionalinis muziejus), 1 žyma žemėlapyje; 234-asis šaulių pulkas, T. Kosciuškos g. 1 ir 3, 2 žyma žemėlapyje; 259-asis šaulių pulkas, Olandų g. 21A, T. Kosciuškos g. 5, 3 žyma žemėlapyje, kuriuos saugojo likusios sargybos.

Šiose greta esančiose T. Kosciuškos ir Olandų gatvių kareivinėse iniciatyvos birželio 23 d. ėmėsi 259-ojo šaulių pulko psk. J. Grigaliūnas. Sukilusieji lietuvių kariai nušovė politruką ir kuopos vadą, kiti raudonarmiečiai iš pradžių mėgino priešintis, bet netrukus pasidavė. Sukilėliai nuginklavo ginklų sandėlius saugojusius sargybinius ir gerai apsiginklavo, psk. V. automobiliu išvežiojo ginklus partizanams ir kitų dalinių kariams mieste, aprūpino juos amunicija.

234-ojo šaulių pulko kareivinėse buvo palikta 5-oji kuopa, vadovaujama lt. Jono Abraičio, ji veikė savarankiškai. Birželio 23 d. vakare prie pulko sargybinių posto atvyko grupė enkavėdistų, jie ketino sargybą pakeisti raudonarmiečiais. Sargybos vadas atsisakė tai padaryti, kilo konfliktas. Budintys lietuvių kariai visus atvykėlius nukovė.

Sukilėliai užmezgė ryšius su Vilniaus karo ligoninėje (dab. Sapiegos parkas) susibūrusia grupe, kuriai ėmėsi vadovauti sanitarijos viršila Juozas Žvirblis. Šios ir kitos sukilėlių grupės susijungė į bendrą rinktinę ir užėmė kovines pozicijas tarp Šv. Petro ir Povilo bažnyčios ir Vilnelės, frontu į T. Kosciuškos gatvę. Sukilėliai turėjo ir sunkiųjų kulkosvaidžių, kurie buvo išdėstyti Trijų Kryžių, Altarijos ir Gedimino pilies kalnuose, Olandų gatvės šlaituose prie Politechnikos mokyklos (dab. Vilniaus technologijų ir dizaino kolegija), o arčiau pozicijų, dabartinio Kalnų parko kalno šlaite virš stadiono po buvusiu slidininkų tramplinu, įrengė ginklų ir šaudmenų sandėlį.

J. psk. A. Jezio vadovaujami lietuviai kariai sudarė patikimą būrį, kuris įsitvirtino Trijų Kryžių kalne, j. lt. P. Terezo vadovaujami – Altanos kalne, j. psk. A. Staugaičio – Pervazos g. (dab. M. Dobužinskio g.). Prie Vilnelės plento kryptimi veikė ir prieštankinis pabūklas (spėjama – šveicariška „Oerlikon“ patrankėlė). Po susišaudymų supratę, kad nesugebės visiškai užtvirti kelio besitraukiantiems sovietams, san. psk. Juozo Vaičio vadovaujami sukilėliai automašina apgaule privažiavo prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios ir su sunkiuoju kulkosvaidžiu (spėjama – vokišku MG-08) įsitvirtino šventoriaus bokštelyje ir vartuose. Iš visų šių pozicijų tiesiogine ir flankuojančia ugnimi buvo apšaudomi T. Kosciuškos gatvėje besitraukiantys raudonarmiečių daliniai, kuriems buvo padaryta nemažai nuostolių,

nukauta ir aukštesnio rango vadų. Aukų turėjo ir lietuviai. 259-ojo šaulių pulko kariai tiekė ne tik šaudmenis, bet ir teikė medicininę pagalbą. Važinėdamas motociklu miestą žvalgė j. psk. V., ariegardą sudarė palaikomi ryšiai su sukilėliais per Užupį.

Dab. Nacionalinio muziejaus patalpose įsikūrusio 179-ojo šaulių divizijos štabo sukilę kariai suėmė politruką, komisarą. Gavę kulkosvaidžių iš 259-ojo šaulių pulko sandėlių Olandų g., užėmė pozicijas Gedimino kalne ir aplink jį. Turėdami šarvuotį jie visą naktį iš birželio 23 į 24-ąją kovėsi su sovietais.

Birželio 23 d. vakare T. Kosciuškos gatve važiuojantis sovietų tankas pradėjo šaudyti į kareivinių rajoną. Sukilėliai atsitraukė aukščiau į kalnų šlaitus. Naktį besitraukiančių raudonarmiečių dalinių gerokai sumažėjo ir susišaudymai šiame rajone aprimo. Kautynių vietoje raudonarmiečiai paliko du sunkiuosius ir du lengvuosius motorizuotus artilerijos pabūklus, penkis sunkvežimius, dešimt lengvųjų mašinų ir aštuonis motociklus, buvo daug nukautųjų.

Mūšio vieta, dab. Olandų ir Antakalnio gatvių žiedas. Sakalo Gorodeckio internete rasta nuotrauka

Ši *ad hoc* rinktinė, sudaryta iš 259-ojo šaulių pulko, zenitinės artilerijos diviziono, 179-osios šaulių divizijos štabo ir atskirojo pionierių bataliono, 234-ojo šaulių pulko 5 kuopos karių ir 29-ojo korpuso ligoninės sanitarų, sėkmingai kovėsi ir gynėsi nuo birželio 23 d. 15 val. iki birželio 24 d. 5 val. ryto, kol pasirodė vokiečių kariuomenė.

297-asis šaulių pulkas, Raudonojo Kryžiaus (buv. Sapiegos) ligoninė, Antakalnio g. 17, 4 žyma žemėlapyje. Vykdydami psk. A. Ruškio nurodymą, lietuviai kariai pastato sargybą prie ginkluotės sandėlių, atsikrato sovietų karininkų. Sanitaras vrsl. J. Žvirblis visus ligonius, karius iš įvairių dalinių, sanitarus sukelia priešintis ir kautis su sovietais. Įveikus

pasipriešinimą, apsiginkluojama vietos sandėliuose. Vėliau ši grupė persikelia į Olandų gatves kareivines, ten papildomai apsiginkluoja ir prisideda prie susidariusios rinktinės.

Vilniaus pėstininkų mokykla, kareivinės Sapiėgų rūmuose, dab. L. Sapiėgos g. 13, 5 žyma žemėlapyje. Prasidėjus karui Švenčionėlių poligone buvusiems kariūnams nurodoma grįžti į Vilnių. Birželio 23 d. visa gurguolė (apie 40 vežimų), akylai sovietų prižiūrima, neduodant amunicijos kariūnams, grįžta į mokyklos kareivines, esančias Antakalnyje, Sapiėgų rūmuose ir gretimuose pastatuose (dab. Lietuvos karo akademijos apylinkės). Apie 15–16 val. prasidėjus kautynėms Vilniuje, sukiyla psk. Povilo Ožiūno ir lttn. Jurgio Zemeckio vadovaujami kariūnai. Mokykloje išduodami ginklai. Traukiant į kalvas Saulės gatvėje pasaloje būrys išblaškomas, žūva pats psk. P. Ožiūnas ir dar du kariūnai. Jo vienintelio kapo antkapis išlieka nesunaikintas Antakalnio karių kapinėse per visą sovietmetį. Vėliau dalis kariūnų prisideda prie rinktinės, veikusios Olandų ir T. Kosciuškos gatvėse.

Kariūno psk. Povilo Ožiūno kapas Antakalnio kapinėse. 2020. Klaudijaus Driskiaus nuotrauka

Zenitinės artilerijos divizionas, Nazaretiečių vienuolyno mokykla ant Tauro kalno, dab. M. Valančiaus g., 6 žyma žemėlapyje. Kilus karui diviziono kariai, buvę Varėnos poligone, traukiasi į Vilnių, kur prisijungia prie jau sukilusių kitų dalinių karių. Birželio 23 d. 18 val. sukiyla viršilos N. vadovaujami lietuviai kariai: nuginkluoja raudonarmiečius ir politrucus, apsiginkluoja patys, pasirengia gynybai kareivinėse ir Gedimino kalne, kur iš skirtingų dalinių sukilusių lietuvių karių susiformuoja rinktinė, stojusi į kovą su raudonarmiečiais.

306-asis atskirasis pionierių batalionas, Pranciškonų vienuolynas, Trakų g. 9, 7 žyma žemėlapyje. Prasidėjus karo veiksams pionierių batalionas, buvęs Varėnos poligone, gauna nurodymą trauktis į rytus. Birželio 22 d. vakare sovietų prižiūrimi atvyksta į Vilnių, savo dislokacijos vietą Pranciškonų vienuolyne tarp Trakų, Kėdainių ir Lydos gatvių. Birželio 23 d. apie pietus, lietuviai kariai sukiyla. Sukilimą pradeda psk. Makackas – nušauna politruką, vadovauti imasi j. lttn. Jurgis Janulevičius, prie jų prisideda lttn. A. Baltikauskas, psk. Žemelis, vršl. Balkys, gr. Mikelionis, j. lttn. Ignas Talanskas ir kiti kariai.

Atminimo lenta žuvusiems kariūnams žūties vietoje M. Paco ir Saulės gatvių sankryžoje. 2021 m. birželis. Sakalo Gorodeckio nuotrauka

Ltn. J. Janulevičius paskirsto gynybos grandis: dviem kulkosvaidžiais ginkluotos grandys Pranciškonų g., viena – Lydos ir Kėdainių g., kita – Pranciškonų bažnyčios šventoriuje, kad galėtų blokuoti sovietinius karius viduje. Sukilę kariai išsiskirsto po kareivines, jų rūsiuose užsibarikaduoja raudonarmiečiai, viena grupė pasiduoda, kiti – besipriešinantys – sunaikinami kartu su bataliono vadu. Perimamas viso korpuso automobilių garažas ir taip sutrukdoma sovietams pabėgti. Tilto pontonais užbarikaduojamos Lydos ir Kėdainių gatvės. Prie karių dedasi civiliai partizanai, jie apginkluojami ir dalyvauja kovose. Nuo birželio 23 d. vakaro Kėdainių ir Trakų gatvėse priešais šventorių užverda mūšiai: kulkosvaidžiais apšaudomi ir granatomis apmėtomi gatvėmis besitraukiantys raudonarmiečiai. Kontratakuojant sovietams būta artimo mūšio epizodų, pereinant į durtynes. Raudonarmiečiai Trakų gatvėje palieka apie 20 pašautų sunkvežimių su įvairiausiu turtu. Daug žuvusių sovietinių karių, tačiau yra žuvusiųjų ir tarp sukilėlių. Lietuviai kariai vykdo aktyvią žvalgybą aplinkui, aiškinasi kovinę situaciją ir pradeda patruliuoti miesto gatvėse.

303-iasis ryšių batalionas, Totorių g. 25, dab. Krašto apsaugos ministerijos pastatų kompleksas, 8 žyma žemėlapyje. Birželio 23 d. 11 val. išgirdę pranešimus iš Kauno radiofono, lietuviai kariai, vadovaujami eil. V. Jurkėno ir j. psk. Juozapavičiaus, pradeda organizuoti pasipriešinimą, uždainuoja lietuviškas dainas. Nukaunamas politrukas, bandęs susprogdinti amunicijos sandėlius, sudraikomi korpuso štabo ryšiai. Vakare, norėdami susijungti su partizanais, veikusiais Vilniaus universiteto pagrindiniuose rūmuose, juos skyrusioje sienoje (manoma – dab. prezidentūros tvora) pramuša trijų metrų aukščio skylę. Jungtinis karių ryšininkų ir Universiteto partizanų būrys apšaudė naktį gatvėmis besitraukiančius sovietus, nemažai jų nukauna.

615-asis artilerijos pulkas, Šnipiškių kareivinės, dab. kvartalas tarp Šeimyniškių, Raitininkų ir Sporto g., 9 žyma žemėlapyje. Kariai iš Varėnos poligono traukia į Vilnių, ten prisijungia prie jau sukilusių to paties pulko, taip pat greta esančių Tuskulėnų dvarelyje ir kitų dalinių karių. Kaunasi Vilniuje, jį išvadavus, automobiliais ir pėsčiomis vyksta į Aukštaitiją, Linkmenis, Saldutiškį padėti partizanams, kovojantiems su besitraukiančiais iš apsupimo 11-osios sovietų armijos dalinių likučiais. Sovietų karinėse suvestinėse šis artilerijos pulkas minimas kaip visiškai sunaikintas ir praradęs visą ginkluotę – 31 patranką, iš tikrųjų jo atiteko sukilėliams.

184-osios šaulių divizijos pionierių batalionas, Tuskulėnų dvarvietė, dab. Žirmūnų g. 1, 10 žyma žemėlapyje. Sukilę lietuviai kariai apsiginkluoja ir kartu su greta dislokuoto 615-ojo artilerijos pulko kariais priešinasi raudonarmiečiams, nemažai jų nukauna.

294-asis šaulių pulkas, Misionierių vienuolynas Subačiaus g. 26, 11, 12 žymos žemėlapyje. Sukilę lietuviai kariai apsiginkluoja ir susiremia su raudonarmiečiams, dalį jų nukaudami.

Kiti 29-ojo teritorinio šaulių korpuso daliniai Vilniuje. Tuo metu Vilniuje buvo dar ir kiti „lietuviški“ Raudonosios armijos daliniai: 184-osios šaulių divizijos atskiri batalionai ir divizionai, dislokuoti Vizitiečių vienuolyne (dab. Rasų g. 6) ir milicijos mokykloje, 179-osios šaulių divizijos žvalgybos batalionas Verkių dvare (dab. Žaliųjų Ežerų g. 49), 473-iasis atskiras ryšių batalionas. Juose tarnavę lietuviai kariai sugebėjo išsigelbėti nuo sovietinių vadų priežiūros.

Siekiai atkurti Lietuvos kariuomenę

1941 m. birželio 24 d. jau veikė Laikinoji karinė vadovybė, įsikūrusi Jėzuitų g. 3 (dab. Totorių g. 25, Krašto apsaugos ministerijos pastatas). Vilniaus įgulos viršininku tapo vyriausias laipsniu ir pareigomis buvęs 259-ojo šaulių pulko vadas gen. št. plk. ltn. Antanas Špokevičius¹. Birželio 28 d. jo įsakymu sudaromas įgulos štabas, kuris, vadovaujamas plk. ltn. K. Dabulevičiaus, parengė buvusių 29-ojo teritorinio šaulių korpuso dalinių perorganizavimo į Lietuvos savisaugos dalinius planą². Buvo sudaryti penki apsaugos šaulių pulkai, artilerijos pulkas ir grupė, inžinerijos, ryšių batalionai. Juose užregistruoti 506 karininkai ir 4 190 viršilų, puskarininkių ir eilinių, sėkmingai sugrįžusių į Vilnių, kai jis buvo išvaduotas iš sovietų kontrolės. Tuometinė Lietuvos laikinoji vyriausybė, aukšti karininkai planavo suformuoti nacionalinius karinius junginius, kurie rūpintųsi krašto apsauga. Turėta vilčių neužtrunkant atkurti Lietuvos kariuomenę.

Lietuvių karių rikiuotė Katedros aikštėje 1941 m. birželio 28 d. Petro Stankero asmeninis archyvas

¹ Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-spokevicius/>.

² Jankauskas J. 1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje. Vilnius, LGRTC, 2011, p. 298–303.

Deja, jau 1941 m. birželio 30 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto posėdyje, vokiečių okupacinei karinei administracijai spaudžiant, teko išleisti įsakymą dėl LAF'o būrių išformavimo ir nuginklavimo. Iki liepos antros pusės vokiečių karinės valdžios įsakymu Vilniaus aktyvistų štabas ir sukilėlių būriai buvo išformuoti, o dalis savisaugos kariuomenės dalinių performuota į policijos ir apsaugos batalionus, kurie turėjo būti vokiečių policijos ar Vermachto pavaldume.

LAF'o vadovybė laikėsi pozicijos, kad jeigu nėra atkuriamą Lietuvos valstybę, jokių lietuviškų karinių dalinių vokiečių pusėje neturi būti. Anaiptol ne visi lietuviai paisė šios LAF'o politinės nuostatos, o gal ji jiems ir nebuvo žinoma, juo labiau kad daugelis net nebuvo demobilizuoti, o tiesiog įtraukti į steigiamas sukarintas tarnybas, pavaldžias vokiečių okupantams.

Sukilimo organizatorių prisiminimai

Vienas iš sukilimo vadovų, Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkas prof. S. Žakevičius:

„/.../ Įvykę suėmimai, ypač teritorinio korpuso karių tarpe, skaudžiai palietė visą LAF vadovybę ir pačią organizaciją ir sugriovė visus ligi tol ruoštus sukilimo planus. /.../ Vokiečiams nesulaikomai veržiantis Lietuvon ir lietuviams visame krašte sukilus, parodyti didvyrišką bent tarybinės respublikos sostinės gynimą reikalavo pats bolševikinis prestižas, o atsirėmimas nelietuvišku ir lietuviams priešišku komunistiniu Vilniaus miesto aktyvu tokiam okupantų pasipriešinimui teikė daugiau vilties, negu bet kur kitur Lietuvoje. /.../ Šaltai ir logiškai protaujant, labai menkai teginkluotų, o dažnai ir visai beginklių, netekusių vadovybės ir neturinčių iš anksto paruošto aiškaus plano, be jokio ryšio su artėjančiais prie Vilniaus vokiečių kariuomenės daliniais, negausių Vilniaus pagrindininkų sukilimas iš anksto turėjo būti pasmerktas nepasisekti. Jis lengvai galėjo sukelti gatvių kautynes ne vien su sovietų okupantais, bet ir su komunistuojančiais lenkų ir žydų aktyvistais ir, užuot apsaugojęs miestą nuo sunaikinimo, tik jį pagreitinti ir padidinti. /.../ Buvo svarbu, kad jis būtų baigtas prieš vokiečiams užimant Vilnį. Jei per anksti, sovietai lengvai galėjo susigriebti ir kontratakuoti. Tai būtų katastrofa. Kas buvo sukilėliai? /.../ daugiausia jaunimas, studentai, milicininkai, kariai, karininkai, laiškinkai, darbininkai lietuviai... O praktiškai visi. Apie skirtingas pasaulėžiūras buvo pamiršta /.../, gal nuosaukia kairieji laikėsi, bet ir jie reiškėsi labai patriotiškai. Aktyvūs buvo vilniečiai.“

Vilniaus dailės muziejaus direktorius, apsaugos būrio vadas A. Valeška:

„Būrys kūrėsi birželio 22 d., sukilo – 23-įją. Sukilėlių būrio štabavieta pasirinkta rotušė. /.../ Apie 16 val. į Senąją rotušę ėmė didesniais kiekiais rinktis žmonės. Galėjai čia pamatyti ir valdininką, ir studentą, ir gimnazijos mokinį, ir karį. Ypatinę kategoriją sudarę buvę [atleisti Lietuvos] saugumiečiai, kurių nemaža bolševikų laikais bus įsitaisę kelneriais restoranuose; atsiskubino jie tiesiog iš darbo – frakuoti ir smokinguoti.“

Vienas iš sukilimo Vilniuje vadų A. Gustaitis:

„Smarkūs šaudymai prasidėjo apie 18–19 val. (23 d.), kuomet mūsų smogiamieji vietainiai perėmė milicijas, užėmė skirtus pastatus. Tuo laiku Vilniuje dar buvo įvairiaginklės bolševikų kariuomenės gausūs, nors jau ir pakrikę, būriai. Jie turėjo tankų, sunkvežimių, kulkosvaidžių, pabūklėlių, granatų, didelį skaičių automatinį brauningų, šautuvų. Lietuviai partizanai – tikrai šautuvus ir brauningus, retai kurie granatų, kulkosvaidžių.“

Įtempčiausiai kovimaisi vyko 24–2 val. Spiegiančiai kaukdamos kulkos draskė sienas, raižė langus, vertė nuo kojų karius. Kadangi lietuvių kovėsi palyginti visiškai mažas skaičius, ir neturint tikrų žinių apie vokiečių įžengimą, daugeliui kilo neaiškumų: mūsų partizanai išsilaikys ar bus žiauriųjų bolševikų išskersti.“¹

¹ Kitoje šio straipsnio dalyje ketinama išsamiau pristatyti čia paminėtų ir kitų Tautos sukilimo organizatorių bei vykdytojų, primirštų ir nežinomų didvyrių, išitraukimą į pasipriešinimą ir jų likimus.

Trispalvės virš Vilniaus

Norėdami išvengti bombardavimų ir apšaudymų, taip pat vokiečių aviacijai ir kariuomenei parodyti aiškius ženklus apie prasidėjusį pasipriešinimą, matomose vietose sukilėliai kėlė Lietuvos vėliavas.

Pirma trispalvė sukilimo metu buvo iškelta virš Vilniaus universiteto pagrindinių rūmų.

Gedimino pilies bokšte (16 žyma žemėlapyje) lietuviška trispalvė buvo keliama bent kelis kartus. Pirmą sykį sukilę lietuviai kariai trispalvę iškėlė birželio 23 d. apie 16 val., persikėlę per Vilnios upę iš kareivinių T. Kosciuškos bei Olandų gatvėse ir įsirengę pozicijas Trijų kryžių kalno šlaituose. Kitomis žiniomis, antrą sykį trispalvę iškėlė sukilėliai, buvę policijos valdininkai Justas Mažrimas ir Mikas Apinys. Pirmasis parūpino vėliavą, o antrasis nutaikė momentą, nukovė paskutinį raudonarmietį sargybinių ir apie 19.50 val. iškėlė trispalvę. Lietuviai kariai Gedimino pilies kalne įsirengė kulkosvaidžio ugnies pozicijas ir sėkmingai tęsė sovietinės kariuomenės apšaudymą. Gal vėliava ir neišsilaikė iki birželio 24 d. ryto, gal ją kas nors vėl nuplėšė, nes, anot partizanų vado S. Žakevičiaus, „grafas Aleksandras Pliateris¹, teisininkas, buvęs asistentas, iškabino vėliavą Gedimino kalne birželio 24 dieną“.

Dar viena aiškiai matoma trispalvė ant aukšto stiebo buvo iškelta virš Geležinkelių valdybos Basanavičiaus gatvėje (dab. Mindaugo g. 2), tuo metu aukščiausio pastato Vilniuje.

J. Basanavičiaus, Pylimo ir Trakų gatvių sankryža 1941 m. birželio 24–25 d.
Sakalo Gorodeckio internete rasta nuotrauka

¹1831 metų sukilimo didvyrės Emilijos Pliaterytės giminitis.

Lietuvių policininkų (tuo metu – sovietinių milicininkų) veiksmai sukilimo metu

1-oji milicijos nuovada, Aušros vartų g. 16, 21, 22 žymos žemėlapyje. Birželio 24 d. 4 val. ryto grupelė raudonarmiečių dar saugo radijo stotį Liepkalnyje. Trylikos sukilėlių iš 1-osios milicijos nuovados būrys susidoroja su sargybiniais ir be nuostolių užima stotį. Sukilimo štabas rengia programą, tačiau nepasiseka sujungti sukilėlių užimtos radiofono studijos, buvusios Gedimino pr. 22 (dab. Vilniaus mažasis teatras), su radijo stotimi. Tada prabyla garsiakalbiai – transliuojama tik miesto gatvėse ir aikštėse, kviečiama laikytis rimties ir iškabinti tautines lietuviškas vėliavas. Tai gausiai užfiksuota to meto Vilniaus nuotraukose. Vėlesnėmis dienomis Vermachto karinė lauko radijo stotis leidžia transliuoti apylinkėms Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto informacinius pranešimus.

3-ioji milicijos nuovada, Totorių g. 1, 23 žyma žemėlapyje. Veiksmų įkarštyje stipriausiai kaunasi sukilę 3-iosios nuovados policininkai ir prie jų prisijungę sukilėliai: jie užiminėja valstybės įstaigas ir apšaudo raudonarmiečius, ypač Totorių g. ir Gedimino pr. sankryžoje, taip pat prie tuometinio miesto savivaldybės pastato Gedimino pr. 9.

5-oji milicijos nuovada, Domininkonų g. 1 / Vokiečių g. 1 (namas sugriautas mūšių metu 1944 metais), 24 žyma žemėlapyje. Sukilusi milicijos nuovada, dėl kurios kautasi atkakliausiai, kelis sykius eina iš rankų į rankas, nes greta gatvėmis traukia iš visų pusių apšaudomi raudonarmiečiai.

Lietuvio policininkas reguliuoja eismą Gedimino prospekte 1941 m. birželio 24 d. Bundesarchiv nuotrauka

Kalinių gelbėjimo operacijos

Vilniaus geležinkelio stotis, 18, 19, 20 žymos žemėlapyje. Prasidėjus karui NKVD/NKGB vadovybė, apimta panikos, nurodo deportuoti į Sovietų Sąjungos gilumą Lietuvos kalėjimuose laikomus suimtuosius, o nesant galimybių tai padaryti ar priartėjus priešui – „evakuoti pagal 1 kategoriją vietoje“, t. y. nužudyti. Iš Lukiškių kalėjimo birželio 22–23 dienomis suimtieji gabenami į Vilniaus geležinkelio stotį, ten buvo formuojami ešelonai tolesnei deportacijai. Net ir tomis dienomis dar suimami žmonės.

Tuo metu Lietuvoje buvo įkalinta apie šeši tūkstančiai suimtųjų, iš jų vien Vilniaus apskrityje apie 2 900, Vilniuje apie 1 700. Vilniaus ir Naujosios Vilnios geležinkelio stotyse susigrūdę ešelonai su suimtaisiais ir bėgančiais sovietiniais aktyvistais, tarp jų atvykusiais ir iš Kauno. Luftvafės lėktuvai kelis sykius bombarduoja stoties rajoną.

Tarp geležinkeliečių veikusios LAF'o grupės nariai sabotuoja traukinių išvykimą. Birželio 23 d. vakare ir naktį sukilę partizanai kelis sykius šturmuoja NKVD dalinių ginamą Vilniaus geležinkelio stotį ir jos prieigas. Kai kuriems ešelonams pavyksta išsprūsti, tačiau be dalies vagonų – juos atkabina sukilėliai geležinkeliečiai. Tik birželio 24 d. paryčiais mūšis baigiasi: išvaduojama ir nuo raudonojo teroro išgelbėjama daugiau nei 500 suimtųjų, tačiau dalis sovietų aktyvistų ir karių pabėga. Deja, pirmuose neatkabintuose vagonuose išgabenama visa suimta LAF'o Vilniaus karinio štabo vadovybė kartu su mjr. V. Bulvičiumi priešakyje, taip ir neišvydusi Gedimino pilies bokšte jau plevėsuojančios trispalvės. Mūšyje nukaunama bandė ištrūkti NKVD ir NKGB pareigūnai, kuriuos išlaisvinti kaliniai atpažįsta kaip savo kankintojus.

1941 m. birželio 22–28 dienomis vykdydami tik žodinius nurodymus ar veikdami savo iniciatyva NKVD ir NKGB pareigūnai ir kariai Lietuvoje nužudė per 400 kalinių ir 700 civilių gyventojų. Jau išlaisvintame Vilniuje, kitose Lietuvos vietovėse žudynės tęsėsi ir birželio 24–30 dienomis: ne kautynėse, o per egzekucijas buvo nužudyta daugiau kaip 500 suimtųjų. Sukilėlių neišgelbėti 606 kaliniai iš Vilniaus liepos 3 d. buvo nuvežti į Žemutinio Naugardo (Gorkio) MGB kalėjimą Rusijoje. Iš jų 417 buvo tardyti NKGB ir vėliau nužudyti.

Sukilėlių partizanų veiksmai Vilniaus apylinkėse ir Rytų Lietuvoje

Prasidėjus karui Lietuvoje dislokuotą okupacinę Raudonąją armiją puolė Vokietijos Vermachto armijų Šiaurės ir Centro grupės. Šiaurės grupės strateginės puolimo kryptys buvo Kalvarija–Kaunas–Daugpilis, Raseiniai–Šiauliai–Ryga, Klaipėda–Liepoja, o Centro grupės šiaurinis flangas atakavo ašimi Suvalkai–Varėna–Vilnius–Minskas. Taip Lietuvos ir lietuvių gyvenamos teritorijos pakliuvo į dviejų grupių veikimo erdves, kurių ribos ėjo Prienų–Žiežmarių–Širvintų–Molėtų–Dūkšto linija. Sukilimui laimėjus Vilniuje ir Kaune birželio 24 d. Gaiziūnų–Ruklos poligone dislokuoti sovietų 11-osios armijos daliniai dar priešinosi, net bandė kontratakuoti Kauno kryptimi ir kėlė rimtą grėsmę. Birželio 25–26 dienomis sukilėlių partizanų ir Vermachto dalinių atkirsti nuo tiesiausių pasitraukimo kelių per Jonavą ir Vilnių ir siekdami išvengti apsupimo, raudonarmiečiai buvo priversti keltis per Neries upę Čiobiškio apylinkėse. Šie daliniai, įsiterpę tarp Vermachto armijų Šiaurės ir Centro grupių, bėgdami nuo persekiojimo ir sėdami terorą, keliomis lygiagrečiomis kolonomis per Aukštaitiją judėjo link Polocko, Gudijos, pakeliui sutikdami aktyvų partizanų užkardų ir sukilusių karių pasipriešinimą, privertusį ne kartą keisti atsitraukimo maršrutus.

Kitaip negu Šiaurės grupė, kuriai buvo pavesta okupuoti Lietuvą, Centro grupė buvo užsiėmusi aktyviai besipriešinančių Raudonosios armijos Vakarų fronto dalinių apsupimu prie Minsko Gudijoje ir mažiau kreipė dėmesį į, anot Vokietijos filmuotos kronikos, „prie takaus gyvenimo spėjusio sugrįžti Vilniaus miesto“ reikalus¹. Tai sudarė sąlygas atkurti lietuviškos valdžios institucijas ir leido lietuviams partizanams kurį laiką Vilnijoje veikti

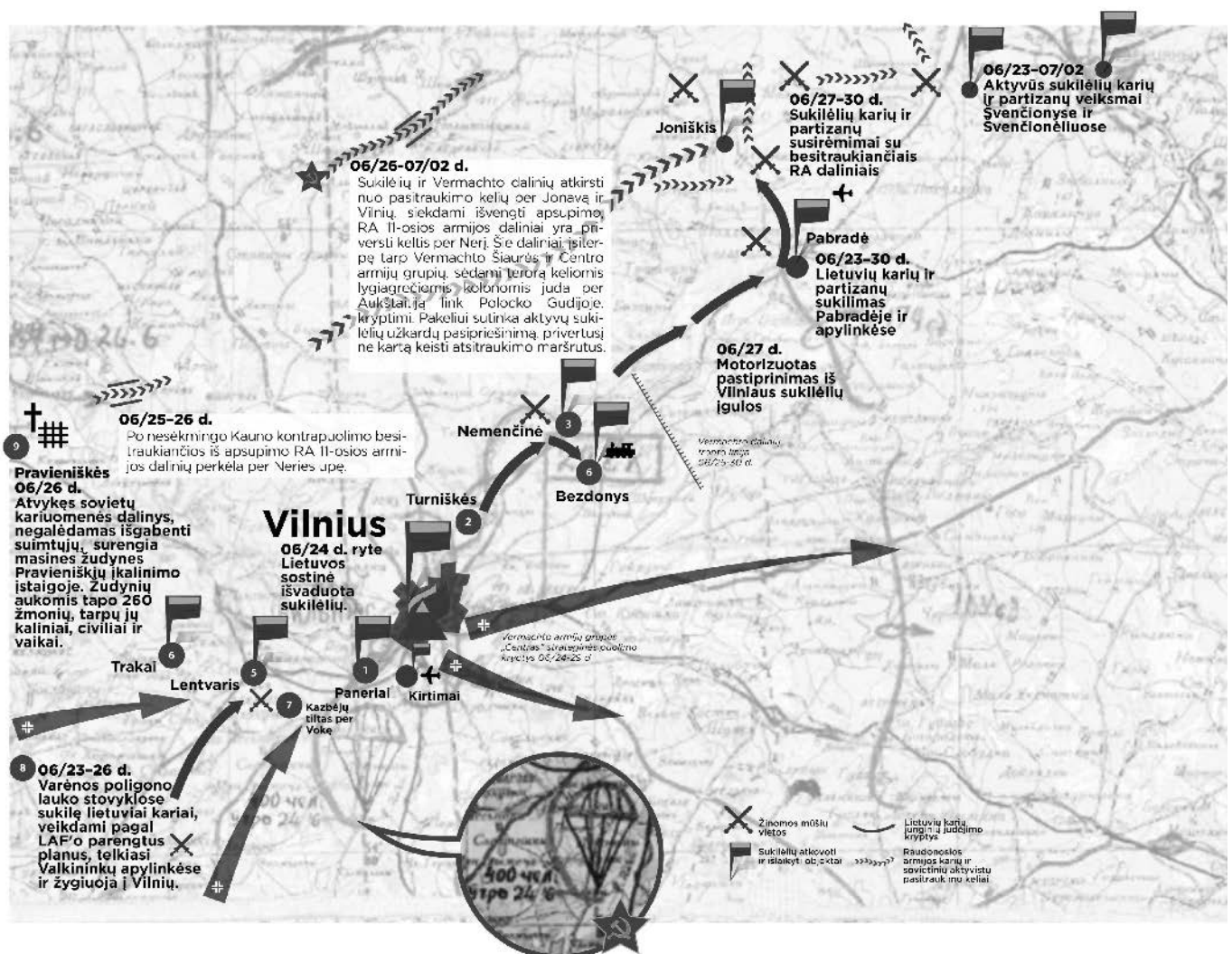
¹ Die Deutsche Wochenschau, nr. 566, 1941 m. liepos 9 d. Bundesarchiv Filmarchiv.

savarankiškai. Tačiau pirmąją karo savaitę jie vieni turėjo kovoti su besitraukiančia sovietine kariuomene, o jos buvo gausu visoje Rytų Lietuvoje.

Čia derėtų pažymėti, kad lietuvių karių veiksmai Rytų Lietuvoje griauja formuojamus nedraugų stereotipus, neva partizanai kovojo tik savo apylinkėse. Birželio 27 d. pavakare karinė LAF'o Vilniaus vadovybė už Vermachto užimtų pozicijų ir veikimo atsakomybės ribų siunčia motorizuotą daugiau nei 200 karių pastiprinimą jungtinei partizanų ir karių Pabradės įgulai, kovojančiai su besitraukiančiais sovietiniais daliniais. Lietuviai kariai, veikdami net bataliono dydžio formuotėmis, patys persekioja sovietus net tankais ir naudodami artileriją. Pavyzdžiui, apie kovų frontą ir judėjimo mobilumą liudija faktas, kad sukilusių 18 lietuvių karių būrys iš 615-ojo artilerijos pulko, bežiaguodamas iš Varėnos į Vilnių, susirado automobilį ir persekiodamas sovietus atvažiavo į Linkmenis, taip įveikdamas daugiau nei 200 kilometrų kelią ir siekdamas padėti vietos sukilėliams partizanams, atsiradusiems pagrindiniame besitraukiančios raudonarmiečių 11-osios armijos dalinių kelyje¹.

Paneriai, 1 žyma žemėlapyje. Vilniaus pėstininkų mokyklos kariūnų kuopa, vadovaujama j. lt. J. S., prižiūrint NVKD būriui, nuo birželio 22 d. saugo geležinkelio tiltą Paneriuose. Tačiau birželio 23 d. 12 val. gavę įsakymą trauktis, lietuviai kariai pabėga ir veikia kaip atskiras partizanų būrys Panerių apylinkėse. Tunelis lieka nesusprogdintas.

¹ Eil. Juozas Kindurys. *Iš karių anketų // Karys, 1942 m. vasario 21 d., nr. 9.*

Turniškės, 2 žyma žemėlapyje. Birželio 23 d. patriotiškų pažiūrų Turniškių hidroelektrinės statybos darbuotojai susiburia į sukilėlių būrį, jam vadovauja šaulys Jurgis Žilinskas ir vyr. inžinierius Česlovas Šalkauskas. Susisiekus telefonu su Vilniumi, kariai sunkvežimiu atveža ginklų ir šaudmenų ir apsiginklavęs būrys saugo ten įrengtą medinį tiltą per Nerį ir kitus objektus. Būrio vadavietė įsikuria Turniškių g. 25, kur šiuo metu yra Lietuvos Respublikos ministro pirmininko rezidencija.

Nemenčinė, 3 žyma žemėlapyje. 234-ojo šaulių pulko kariai, dislokuoti Laurų dvare (dab. Laurų g. Vilniuje apylinkės), vadovaujami psk. S. Urbanavičiaus, raudonarmiečius nuginkluoja birželio 23 d. rytą. Kitą dieną šie kariai kartu su vokiečiais dalyvauja kautynėse dėl Nemenčinės. Išlaisvinus miestelį sudaromas trylikos partizanų būrys, jis drąsiai kaunasi su raudonarmiečiais, 178 paima į nelaisvę.

Bezdonys, 6 žyma žemėlapyje. Vietinių partizanų sukilėlių būrys, vadovaujamas geležinkelio kelio meistro Velviko, birželio 24 d. blokuoja geležinkelį, garvežiu nusigauna į Vilnių, iš ten atsigabena dar šiek tiek ginklų. Tačiau birželio 26 d. nemažas būrys raudonarmiečių ima veržtis Bezdonių geležinkelio stoties link, tikėdamiesi pabėgti traukiniu. Paprašius pagalbos, sunkvežimiu iš Nemenčinės atvyksta psk. S. Urbanavičiaus vadovaujamas partizanų būrys, ginkluotas lengvaisiais kulkosvaidžiais, ir Bezdonių geležinkelio stotyje nuginkluoja 73 raudonarmiečius.

Lietuvių karių saugomi sovietų karo belaisviai Rytų Lietuvoje. LGGRTC

Lentvaris, 5 žyma žemėlapyje. Lentvaryje veikiantys LAF'o nariai rengėsi iš anksto: dar prieš karo pradžią parduotuvėje šalia geležinkelio stoties buvo paslėpę ginklų, šaudmenų, kariškos aprangos. Iniciatyvą parodo girininko Stasio Survilos vadovaujami miškininkai. Veikia apie 30 sukilėlių būrys, kurio nariai vilki išsaugotą lietuvišką karišką uniformą. Jie perima ir kontroliuoja geležinkelio stotį, sulaiko ir nuginkluoja sunkvežimiu bėgančius raudonarmiečius.

Trakai, 6 žyma žemėlapyje. Sukilėlių būriui vadovauja buvęs karo mokyklos san. vršl. Petkus. Ginklai gauti iš milicijos būstinės. Sužinoję apie sukilimą birželio 23 d., prie jo prisijungia Žydiškėse vasaroję Vilniaus universiteto studentai. Būrys patruliuoja apylinkėse, tačiau su sovietais nesusiduria.

Dieveniškės. Lietuviško Pliustų kaimo mokykloje mokytojavęs neseniai tarnybą Lietuvos kariuomenės ryšinininkų batalione baigęs ats. psk. Stasys Gorodeckis, turintis ryšių su LAF'o Vilniaus štabu, jau 1941 m. birželio 23 d. suburia 50–70 sukilėlių kuopą, kuri apsiginkluoja iš besitraukiančių sovietinių karių atimtais ginklais. Sukilėliai užima Dieveniškių miestelį. Dviračiais būriai pasiekia Norviliškių ir Kauneliškio (dab. Gudijos teritorija) bažnytkaimius, visur įkurdami lietuvišką valdžią. Kitą dieną sukilėlių kontroliuojamas gyvenvietes kerta Vokietijos Vermachto 12-osios tankų divizijos priešakiniai būriai ir dėl sukilėlių aktyvių veiksmų jau birželio 24 d. rytą užima Ašmeną, perkirsdami vieną iš sovietų pasitraukimo iš Vilniaus Minsko kryptimi kelių. Netikėtai pačių vokiečiams planams sukilėlių užnugaryje taip greitai pasistūmėjus į rytus, Dailydžių kaime birželio 25 d. apsistoja 12-osios tankų divizijos štabas¹. Tuo pačiu metu nuo Lydos pusės į rytus, atsiremdami į sukilėlių Kauneliškio–Dieveniškių–Norviliškių ginamą liniją, plūsteli besitraukiantys iš apsupties prie Gardino prasiveržę Vakarų fronto 13-osios sovietų armijos daliniai. Kai kurie, netikėtai vėl sutikę pasipriešinimą pasitraukimo kelyje, manydami esantys apsuptyje, masiškai pasiduoda, kiti bando ieškoti išeities kelių, apsisuka atgal pietryčių kryptimi ir pakliūna į didelį apsupimo katilą piečiau Minsko. Vokiečių karinė vadovybė, turėdama aiškias strategines direktyvas judėti link Minsko, negaišdama vietinį veiksmų frontą palieka trofėjinių ginklų nestokojantiems sukilėliams, tačiau siekdama pajungti juos savo pavaldumui, įsako judėti kartu į rytus ir saugoti jų užnugarį nuo besiblaškančių sovietinių karių būrių. Sukilėlių vadas S. Gorodeckis vokiečių karininkams tvirtai pareiškia, kad vykdys tik lietuviškos administracijos nurodymus ir veiks tik lietuviško valsčiaus teritorijoje. Kylant įtampai su atvykusia vokiečių karine vadovybe, S. Gorodeckis po kelių dienų liepia visiems sukilėliams nakčia grįžti į savo sodybas ir tvarkingai paslėpti kovose įgytus ginklus ir amuniciją, o pats slapčia pasišalina į Vilnių ir prisideda prie atkurtos lietuviškos administracijos². Taip Lietuvos valstybės sienos dabar yra tenai, kur jas sugebėjo ginti ginklu lietuviai.

Sovietų pasiteisinimai dėl nesėkmių Vilniuje

Ieškodamas pasiteisinimo dėl žaibiško Vilniaus praradimo per vieną dieną, SSRS Raudonosios armijos Šiaurės Vakarų fronto štabas operatyviniame plane yra pažymėjęs, kad 1941 m. birželio 24 d. rytą piečiau Vilniaus neva „atsirado“ Vermachto oro desantas. Taip istorijai buvo užfiksuotas visiškas nesigaudymas tuometinėje kovos situacijoje, nes desantas tuo metu jau būtų buvęs vokiečių fronto linijos užnugaryje. Birželio 25 d. Sovietų kariniuose veiksmų žurnaluose nurodoma, kad Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso, kurio lietuviai kariai, net ir NKVD suėmus didelę dalį patriotiškų karininkų, sukilo nuo Varėnos iki Švenčionių, buvo sutriuškintas. Vertinama, kad iš daugiau nei 16 tūkstančių šio korpuso karių sovietų užnugarį liepos pradžioje pasiekė tik 1–2 tūkstančiai raudonarmiečių, tarp kurių neišsigelbėjusių nuo sovietų kontrolės lietuvių buvo labai mažai³.

¹ *Vermachto 12 PD kovų žurnalas, 1941 // Roberto Čerškaus asmeninis archyvas.*

² *Stasio Gorodeckio atsiminimai, pasakoti sūnui Sakalui Gorodeckiui, 1993–1998.*

³ *Журнал боевых действий войск СЗФ с 18.6.41 года по 31.7.41 года. Описывает период с 18.06.1941 по 02.08.1941 г. Журналы боевых действий. № документа: 1, 02.08.1941 г. Архив: ЦАМО, Фонд: 221, Опись: 1351, Дело: 202.*

Kaip rašo Juozas Girnius, apie lietuvių sukilimo pergales žinojo ir aukščiausia sovietų politinė ir karinė vadovybė: „Sovietų Sąjungos liaudies komisaras užsienio reikalams Molotovas pats pirmas užsipuolė lietuvių sukilimą. Birželio 23 d. jisai grasino Lietuvos „fašistams“ per Maskvos radiją. Per neapdairumą Molotovas pripažino ir išreklamavo sukilimo faktą visam pasauliui. Porą dienų vėliau Molotovo padėjėjas Lozovskis aiškino spaudos konferencijoje, jog, girdi, svetimųjų korespondentai nesupratę radijo pranešimo, jog sukilimas Lietuvoje nenukreiptas prieš sovietus, bet prieš vokiečius.“¹

Sukilimo laimėjimai Vilniuje

Nuvalius vis gausiau pučiamas neosovietinės ir neoliberalios propagandos siekiant nuslėpti Tautos sukilimo sėkmę dulkes, galima teigti, kad Vilniaus išvadavimas 1941 metų birželio sukilimo metu yra viena sėkmingiausių lietuvių karinių operacijų XX amžiuje:

- netekus LAF'o vadovybės sostinėje, pagrindžio struktūra veikė savarankiškai ir Kaune, ir Vilniuje;

- mjr. V. Bulvičiaus vadovaujamo štabo parengti koviniai sukilimo planai buvo vykdomi;

- kartu kovojo civiliai, studentai, profesoriai, kariai, kariūnai, policininkai, medikai, paštininkai, dailininkai, vėliau buvo suregistruota per 600 aktyvių dalyvių, iš viso galėjo būti daugiau nei 1 000 kovotojų;

- veikė per 15 sukilimo būrių ir židinių, ir nors jie kilo nutolusiose vietose ir skirtingu metu, bet buvo atvejų, kai civiliai partizanai veikė kartu su sukilusiais lietuvių kariais, keitėsi su jais informacija ir koordinavo kovos veiksmus;

- Lietuvos sostinė buvo išvaduota trumpiau nei per parą nuo kovų pradžios;

- lietuviška trispalvė vėliava jau birželio 23 d. popietę iškelta Gedimino bokšte, virš Vilniaus universiteto pagrindinių rūmų, aukščiausio sostinės pastato Geležinkelio valdybos, kitą dieną Vilniaus gatvės jau pasipuošusios trispalvėmis;

- dar iki vokiečių kariuomenės įžengimo į miestą birželio 24 d. sukilėliai į savo rankas paėmė svarbiausias miesto įstaigas, kontroliavo padėtį mieste ir palaikė viešąją tvarką;

- sukilimo kovose sostinėje žuvo apie 100 sukilėlių (remiantis istorikės Vidos Girininkienės tyrimais šiuo metu nustatyti 79 palaidojimo atvejai²), jie palaidoti Antakalnio karių ir Naujųjų Rasų kapinėse, patirta daug mažiau nuostolių nei kovose Kaune;

- nuo deportacijos ir mirties sovietų lageriuose buvo išgelbėta daugiau nei 500 įkalintųjų ir taip išvengta kitose Lietuvos vietose tuo metu ir vėliau dar vykdytų kruvinių raudonojo teroro akcijų;

- sukilimas prasidėjo pačiu tinkamiausiu momentu – nei per vėlai, nei per anksti, išvengta beprasmių aukų;

- sukilėliai užėmė Vilniaus radiofoną ir transliavo pranešimus, Lietuvos himną;

- Vilnius nuo sovietinių okupantų buvo išvaduotas anksčiau nei Kaunas ir daugelis kitų Lietuvos vietovių, t. y. jau trečią karo dieną;

- pirmomis dienomis po sukilimo pergalės Vilniuje susirinko per 5 tūkstančius lietuvių karių, išsivadavusių iš sovietų armijos ir išsigelbėjusių nuo žūties karo fronte, sutriuškinant Raudonosios armijos 29-ąją teritorinį šaulių korpusą, pradėtas vokiečių nutrauktas Lietuvos kariuomenės atkūrimas;

- sostinės LAF'o kariniai vadai pasiuntė karinę pagalbą sukilusiems lietuvių karių daliniams Pabradėje, kur mūšiai blokuojant besitraukiančią iš apsupties sovietų 11-ąją armiją tęsėsi iki birželio 30 d., kovos vyko be Vermachto dalinių, kurie šias vietas pasiekė tik liepos 1–2 dienomis;

- tik dėl staigių ir drąsių sukilėlių veiksmų buvo išvengta didelių sugriovimų ir pozicinių mūšių tarp abiejų agresorių Vilniaus miesto gatvėse ir išsaugotas Senamiestis, visi tiltai bei strateginiai objektai;

¹ Budreckis A. M. *Lietuvių sukilimas 1941 (The Lithuanian National Revolt of 1941)*. 1968.

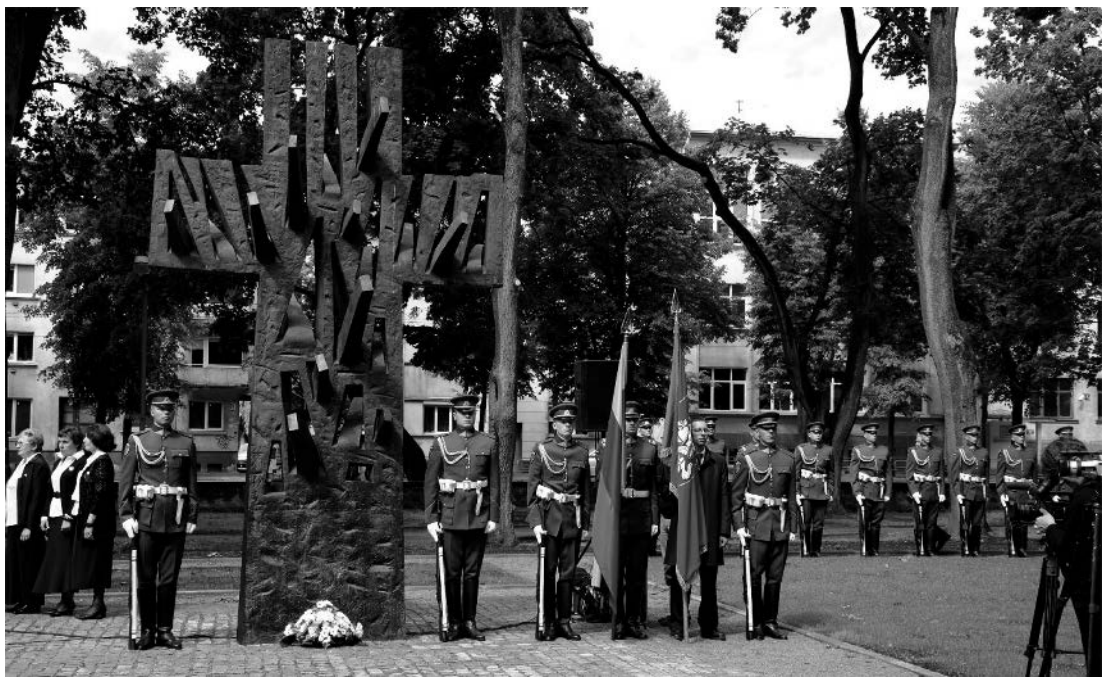
² Girininkienė V. *1941 metų birželis Antakalnio ir Rasų kapinėse. Prieiga per internetą: Respublika.lt, 2020-06-22, 2020-06-27.*

– lietuviška valdžia, atkurta dar iki Vermachto dalinių įžengimo į Vilnių, realiai funkcionavo ilgiau nei kitur Lietuvoje, susisiekdama su Kaune veikusia Lietuvos laikinąja vyriausybe, nors ir buvo trikdžių iš vokiečių okupacinių struktūrų;

– laimėjus Tautos sukilimui jau birželio 24 d. buvo suformuota ir pradėjo veikti vyriausia politinė institucija – S. Žakevičiaus vadovaujamas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, jis pradėjo atkurti lietuviškas valdžios įstaigas ir vokiečių kariuomenę pasitiko kaip teisėta valdžia, kurią pripažino ir su kuria skaitėsi okupacinės vokiečių valdžios įstaigos ir pareigūnai;

– greitas lietuvių sukilėlių Vilniaus užėmimas sudarė palankiausias sąlygas Vokietijos Vermachto armijų Centro grupei jau birželio 28 d. apsupti Baltarusijos sostinę Minską ir pasiekti pirmąją strateginę pergalę kare su Sovietų Sąjunga, apsuptyje sutriuškinant pagrindines Vakarų fronto pajėgas ir taip atveriant kelią į Smolenską ir toliau į Maskvą.

Paneigdamas Vermachto generolų sau priskiriamus nuopelnus dėl greito Vilniaus užėmimo, LAF'o iniciatorius ir sukilimo organizatorius plk. K. Škirpa rašo: „Išsimokslinusiems karo vadams negali būti nežinomas karo istorijos ir didžiųjų jos karvedžių pripažintas principas, jog vienas šūvis į priešo nugarą atstoja 10 šūvių, paleistų į jį puolant iš priešakio.“¹

Paminklas Birželio sukilimo aukoms. Skulptorius Robertas Antinis. Kaunas, 2011 m. birželio 23 d. Gintauto Glebavičiaus nuotrauka

Epilogas

Sugrįžę į Lietuvą 1944 metais Sovietai visų pirma puolė ieškoti, persekioti ir tardyti nepasitraukusius į Vakarus 1941 metų birželio sukilimo dalyvius, nes negalėjo pakęsti didžiausios patirtos gėdos, kai lietuvių tauta sėkmingai su ginklu rankoje išsilaisvino iš sovietinės vergijos. Net praėjus nemažai metų, dar 1958-aisiais, LSSR KGB tęsė agentūrinę veiklą ir ieškojo Lietuvos laikinosios vyriausybės narių ir kitų aktyvių sukilimo dalyvių Lietuvoje ir užsienyje, laikydama juos pavojingiausiais sovietinės santvarkos priešais. Vengdami nacių ir sovietų persekiojimo, daugelis į Vakarus pasitraukusių aktyvių Birželio sukilimo dalyvių buvo priversti pasikeisti tikrąsias savo pavardes tapatybės dokumentuose į kovinius slapyvardžius. Įdomiausia tai, kad daugelis rezistentų, sulaukusių Lietuvos valstybės atkūrimo, nebuvo sovietinių represinių organų nustatyti kaip Birželio sukilimo

¹Škirpa K. Vokiečių kariuomenės prasi-veržimas į Lietuvos sostines // *Karys*, 1971, nr. 5–6.

dalyviai. Nuslėpti kovos faktai daugeliui išgelbėjo gyvybę, sutrumpino įkalinimo metų stažą. Iš dalies tai paaiškina liudininkų žinių stoką apie sukilimo eigą ir aplinkybes dabar, nes sovietinės okupacijos metais tai buvo kruopščiai slepiama net nuo pačių artimiausių šeimos narių.

Štai šio straipsnio autorius apie savo tėvo S. Gorodeckio vadovavimą LAF'o sukilėlių kuopai Dieveniškėse detaliau sužinojo tik 1992 metais, kai rudenį atkurtos Lietuvos kariuomenės Savanoriškosios krašto apsaugos tarnybos Trakų batalionas, vadovaujamas vyr. lt. Romo Chodosevičiaus, steigė savanorių kuopą Šalčininkuose. Tėvas, išgirdęs apie mūsų planus ir veiksmus, tiesiai šviesiai priminė, kad praėjus daugiau kaip 50 metų mes, Lietuvos kariai savanoriai, kartojame jų tuometinį žygį, ir metas apie tai jau atvirai ir drąsiai prabilti.

Daugelis pokario lietuviškos antisovietinės rezistencijos dalyvių ir vadų buvo Birželio sukilimo patikrintos mokyklos absolventai ir puikiai žinojo jo pergalės skonį. Štai kpt. Jono Noreikos (gen. Vėtros) ir S. Gorodeckio (S. Radžiūno) 1945 m. pabaigoje organizuotos Lietuvių tautinės tarybos, veikusios Vilniuje ir siekusios tapti Lietuvos pagrindinio centru, aktyvo pagrindą sudarė Birželio sukilimo dalyviai: patys J. Noreika ir S. Gorodeckis, plk. Petras Masiulis, į būsimos vyriausybės sudėtį buvo numatytas prof. Vladas Jurgutis ir kiti. Pačios Tarybos vadovybė kūrė sukilimo planus sostinėje ir daugeliu atvejų rėmėsi tuo, ką pavyko įgyvendinti 1941 metų birželį Vilniuje ir Kaune.

Lietuvių pergalė Tautos sukilime 1941 metų birželį prieš sovietinius okupantus ir sukilimo masiškumas atskleidė tautos gyvybingumą ir visam pasauliui parodė valią priešintis, pradėjo ginkluotą rezistenciją, trukusią ilgiausiai Europoje XX amžiuje. Šios ginklu pasiektos pergalės laimėjimai, kovose užgrūdinti kovotojai ir sugrąžinta valia priešintis gąsdino sovietinius okupantus iki pat Atgimimo.

Trumpinimai

ats. plk. – atsargos pulkininkas

eil. – eilinis

gen. – generolas

gen. št. – generalinis štabas

gr. – grandinis

j. lt. – jaunesnysis leitenantas

j. psk. – jaunesnysis puskarininkis

lt. – leitenantas

mjr. – majoras

plk. – pulkininkas

plk. lt. – pulkininkas leitenantas

psk. – puskarininkis

san. – sanitarijos

vršl. – viršila

PRISTATYMAI

BIRŽELIO SUKILIMO ATMINTIS

**BIRŽELIS KVIETĖ Į KOVĄ. 1941-06-23 LIETUVOS SUKILIMUI ATMINTI.
1–2 TOMAI. VILNIUS, ŽARA, 2021**

Artėjant 1941 m. birželio 23 d. sukilimo 80-mečiui visuomeninės iniciatyvos pagrindu susidarė redakcinė kolegija (Audronius Ažubalis, Kostas Ivanauskas, Vytautas Landsbergis, Valdas Rakutis, Arvydas Sekmoka, Vidmantas Valiušaitis), kuri š. m. kovo 11 d. kreipėsi į visuomenę, ragindama iškilią sukaktį kuo plačiau paminėti.

Kreipimesi pabrėžiama, kad Birželio sukilimas „paskelbė atkuriamą Lietuvos valstybę ir laikinąją vyriausybę, vijo okupantą ir perėmė krašto administravimą anksčiau, negu pasirodė vokiečių armijos daliniai.

Sukilimas buvo Lietuvių Tautos ginkluotos rezistencijos pradžia ir penkis dešimtmečius trukusios kovos už Lietuvos laisvę bei valstybinę nepriklausomybę istorinės reikšmės gairė. Nuo tada Lietuvių Tauta nesiliovė priešinusis okupantams. Keitėsi rezistencijos veikėjai ir organizacijos. Keitėsi rezistencijos formos ir metodai. Keitėsi net pozicijos, kuriose pasipriešinimas atkakliausiai reikėsi. Tačiau nepakitusi liko dvasia, iš kurios tekėjo pasipriešinimo veiksmai. Dvasia, kuri reiškė pasiryžimą gyventi ir kurti laisvėje, pasiryžimą priešintis smurtu primetamam svetimam gyvenimo būdui. Dvasia, kuri atvedė Lietuvą ir į Kovo 11-ąją.“

Kreipimosi autoriai cituoja filosofą Antaną Maceiną, kuris, „demaskuodamas melą kaip esminę Blogio karalystės žymę, skatina rezistenciją prieš melą. Artėjanti sukaktis suteikia progą pasipriešinti sovietinės istoriografijos orkestruotam melui, kuriuo bandoma sumenkinti Birželio sukilimą. Sukilimo 80-metis – dėkinga proga pabrėžti, kad:

1. Lietuvių Tautos sukilimo faktas paneigė sovietinį melą, jog Tauta savanoriškai prašėsi būti priimama į kruvinojo Stalino režimo engtą dirbtinę Sovietų Sąjungą.

2. Sukilimo veiksmas prieš įsakmiai pareikštas vokiečių direktyvas neskelbti Lietuvos nepriklausomybės ir nesudarinti Vyriausybės paneigė sovietinį mitą, kad sukilimo iniciatoriai buvo Vokietijos naciai.

3. Sukilimui vadovavusios organizacijos vadovų areštai ir deportavimas į sovietų bei nacių koncentracijos stovyklas, kovotojų paskelbimas okupanto „išdavikais“ patvirtino faktą, kad naciai ėjo tuo pačiu keliu kaip ir jų sąjungininkai Kremliuje – kalėjimais, deportacijomis ir žmonių žudynėmis gniaužė laisvės siekimą. Tauta turėjo sukilti.“

Redakcinė kolegija Sukilimo 80-mečiui parengė dviejų tomų leidinį „Birželis kvietė į Kovą“ (sudarytojas V. Valiušaitis). Pirmajame tome, kurį sudaro trys skyriai, rašo: Arvydas Anušauskas, V. Landsbergis, Laurynas Kasčiūnas, V. Rakutis, A. Ažubalis, kiti (I sk. „Iš politinės perspektyvos“), Antanas Tyla, Kęstutis Girnius, Kęstutis Skrupskelis, V. Valiušaitis, Simonas Jazavita, Arūnas Bubnys, Sigitas Jegelevičius, Violeta Rutkauskienė, kiti (II sk. „Tyrinėtojų žvilgsniu“), Stasys Raštikis, Adolfas Damušis, Kazys Škirpa, Leonas Prapuolenis, Zenonas Ivinskis, Juozas Brazaitis, Jonas Antanaitis, kiti (III sk. „Amžininkų liudijimai“). Antrajame tome skelbiami to laikmečio dokumentai ir liudijimai.

Materialines sąlygas šiam leidiniui atsirasti sudarė kilnūs tautiečiai: Arvydas Bartkevičius, Vytautas Gipas, Vidmantas Janulevičius, Andrius Smaliukas, Kazys Starkevičius, Gediminas Švoba, Aušrys Žukauskas ir norėję likti nepaminėti asmenys (mecenatai), knygos leidybą taip pat parėmė TS-LKD Vilniaus Antakalnio skyrius, Mano vaistinė bei Milda Čobotienė ir Tauras Pėstininkas.

Kviečiu „Nepriklausomybės sąsiuvinį“ skaitytojus ir visus Lietuvos žmones deramai paminėti Birželio sukilimo žygio 80-metį.

Vidmantas Valiušaitis